

АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ
ВƏ
ƏДƏБИЈАТ ТƏДРИСИ

(Методик методиклар пәһүкү)

IV БУРАХЫЛЫШ

АЗƏРБАЈЧАН
МƏKTƏPƏTƏN
педагогикалык методика

1961

АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ
ВƏ
ƏДƏБИЈАТ ТƏДРИСИ

(Методик мəггалəлər мəтмүдəsi)

Үчүнчү бурахылыш

АЗƏРБАЈЧАН
МƏКТƏБИ
журналына глəвə

Бакы — 1961.

АЗƏРБАЈЧАН ДИЛИ ВƏ ƏДƏБИЈАТ ТƏДРИСИ

(Методик мəгалəлэр мəчмуəси)

Үчүнчү (31-чи) бурахылыш

«Азəрбајчан мəктəби»

журналына əлавə

Бакы—1961

Ә. ӘФӘНДИЗАДӘ,
Азәрбајчан ДЕТПИ-нин баш елми ишчиси.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ТӘДРИСИНИН ГАРШЫСЫНДА ДУРАН МУЪУМ ВӘЗИФӘЛӘР ҺАГГЫНДА

Партија вә һөкүмәтимизин мәктәби јенидән гурмаг һаггындакы тәдбирләри шакирдләрин даһа мүкәммәл тәһсилә малик олмасыны, коммунизмин фәал гуручулары кими јетишмәсини тәмин етмәк үчүн халг маарифинин гаршысында чох чидди вә бөјүк вәзифәләр гојмушдур. Мәктәб һаггындакы Гауунда бу барәдә дејилир: «Совет мәктәбинин башлыча вәзифәси шакирдләри һәјата, ичтимаи-фајдалы әмәјә һазырламагдан, үмуми тәһсилни вә политехник тәһсилни сәвијјәсини кетдикчә јүксәлтмәкдән, елмин әсасларыны јахшы билән савадлы адамлар јетишдирмәкдән, кәнчләри социализм чәмијјәти принципляринә дәрин һөрмәт бәсләмәк руһунда, коммунизм идејалары руһунда тәрбијә етмәкдән ибарәтдир».

Бу вәзифәләрни мүвәфғәгидәтлә һәјата кечирилмәсиндә мәктәбләримиздә әсас тәлим фәнләриндән бири олан Азәрбајчан дилинин практик әһәмидјәти чох бөјүкдур. Шакирдләр ичтимаи һәјатда итгдән бачарыгла истифадә етмәк вә өз фикирләрини истәр шифаһи, истәрсә дә јазылы шәкилдә дүзкүн ифадә етмәк вәрдишляринә, әсасән, бу фәннин васитәсилә јијәләнирләр. Азәрбајчан дили шакирдләри кәләчәк әмәли фәалијјәтә һазырламагда, онлары инкишаф етмиш мәдәни адамлар—коммунизм гуручулары кими тәрбијәләндирмәкдә мүстәсна рол ојнајыр.

Мәлум олдуғу үзрә, Азәрбајчан дили мәшғәләләриндә грамматиканын өјрәнилмәси әсас јер тутур. Бу исә әдәби дили, онун нормаларыны, шакирдләрин әсаслы шәкилдә мәнимсәмәсиндә, онларын мәнтиги тәфәккүрүнүн инкишаф етдирилмәсиндә бөјүк әһәмидјәт кәсб едир. Грамматикаја аид мәшғәләләр шакирдләрә рус дили вә харичи дилләри өјрәтмәк үчүн әлверишли зәмин јарадыр.

Үмумидјәтлә, Азәрбајчан дили—ана дили шакирдләрин бүтүн елм сәһәләриндә мөһкәм билик әлдә етмәси үчүн әсас бүнөврәдир. Буна көрәдир ки, онларын тәһсилдә мүвәфғәгидјәти ана дилини јахшы өјрәнмәләриндән чох асылыдыр. Бууу

вәзирә аларға һеч дә тәсәдүфи дејилә ки, Азәрбајҗан мұаллим-дәрини IV туруатаји өз гәрарларында хусуси оларға гејд ет-мишләр: «Шакирдләрини анд дилини дәриндән өјрәтмәсинә бүтүн мәктәб кәләктәвини ән чидди фикир вермәлидир».

Ма'лум олдугу үзрә, ики илдир ки, мәктәбләримиздә Азәрбајҗан дилни јени програм асасында кечиләр. һәмни програмни тәтбиғи бу фәнни мәктәб һаггындакы јени Ганундан ирәли кәлән тәләбләрә үјгүн оларға тәдрис етмәк үчүн кәһинә ишкәиләр јәрәтмишләр. Апарылан јохлама вә мүшәһидәләр кәстәрир ки, бу ишкәиләрдән дүзкүн истифадә едән — дил мәшғәләләрини һәјәтлә, шакирдләрини әмәли фәәлијјәт-ләри илә әләғәләндирә билән мұәллимләр јакшы нәтичәләр әлдә едә биләвләр. Республикамызда белә мұәллимләрни сајы охлур. Буиләрдән Бақыдакы 176 нөмрәли мәктәбин мұәллими Б. Агајевәли, 1 нөмрәли интернат-мәктәбин мұәллими Н. Садыговәли, 56 нөмрәли мәктәбин мұәллими Ф. Лүтфәлијевәли, Учар рәјону Шыхлыг кәнд мәктәбинини мұәллими Ш. Мусајеви, Сәбирәбад рәјонундакы онбирлилик мәктәбин мұәллимләри Ф. Ахундова вә З. Аббасовәли, Загәтәлә шәһәр 1 нөмрәли мәктәбин мұәллими Ә. Мәммадову вә башғаларыны кәстәрмәк олар. һәмни мұәллимләрни иш тәчрүбәсиндә ән јакшы чәһәт сизән ибарәтдир ки, онлар Азәрбајҗан дилинә анд мәшғәләләрини марәғли кечмәси үчүн мұхтәлиф јоллар ахтәрмәк тәһир—шакирдләрә әмәли нитг вәрдишләри ашы-лзмаға, дәрәдә онларын фәәлиғ вә мүстәғиллијини тәмин етмәјә хусуси диггәт јетирирләр.

Ләкин бүтүн буиләрә бахмәјәрәг, апарылан јохламалар вә ани мәктәбләрә гәбул ишкәиләрини нәтичәләри кәстәр-ир ки, үмумијјәтлә, мәктәбләримиздә Азәрбајҗан дилини тәдрис вәзијјәти, шакирдләрини сәвәд дәрәчәси ләзими сә-вијјәдә дејилдир; дил-әдәбијјәт мұәллимләрини чох бөјүк гисми һәлә дә өз ишләрини мәктәб һаггындакы Ганундан ирә-ли кәлән тәләбләр асасында гурмамышлар. Белә мұәллимләр-ни бир чоху јенә дә әввәлки киши, дәрәдә формализмә јол верир, кечилән гәјдәләрини бир-бири илә әләғәләндирилмәси-нә, шакирдләрини мұкәммәл нитг вәрдишләрини јијәләнмәсинә ләзими диггәт јетирмир. һәттә бәзән ән ади дидактик гәјдә-ләрә риәјәт етмишләр. Она көрәдир ки, һәмни мұәллимләрни дәрә дејијә шакирдләр чох заман гәјдәләри әзбәрдән јак-шы сәјләјә билдикләри һалда, дүзкүн јазмағы вә дүзкүн да-нышмағы бачармырлар.

Бүтүн буиләрин башлыча сәбәбләриндән бири һәмни мұәллимләрни мәктәб һаггындакы Ганундан ирәли кәлән тә-

ләбләрни ләзимијјәтлә өјрәтиб өз ишләриндә тәтбиғ етмәмәлә-риндән, Азәрбајҗан дилинә анд јени програмни гәршыја гој-дугу вәзиғәләри бүтөвлүклә һәјәтә кечирмәмәләриндән ирәли кәлир.

Чох дөзүлмәз һалдыр ки, бәзи мұәллимләрни, демәк олар ки, јени програмдан һеч хәбәрләри јохдур: онлар өз иш-ләрини јалныз методкабинәдән әлдыңлары һазыр бөлкү әса-сында планлашдырыр, буна көрә дә програмни дүзкүн јери-нә јетирилмәсини тәмин едә билмишләр.

Башга бир сәбәб һәмни мұәллимләрни дилчилик елмин-дәки јениликләри, методик вә педагожи әдәбијјәти изләмә-мәләриндән, беләликлә, өз педагожи усталығларыны инкишаф етдирмәјә чалышмамаларындан ирәли кәлир.

Бүтүн бу нөгсанлар мұәллимләримизи, мәктәб вә халг маарифи органларынын рәһбәрләрини чидди шәкилдә дүшүв-дүрмәлидир.

...

Мәктәбин һәјәтлә әләғәсини мөһкәмләтмәк һаггында-кы Ганун шакирдләрә өјрәдилән бүтүн фәнләрин тәдриси кејфијјәтини јакшылашдырмағ вә һәр фәнни һәјәтлә әләғә-ли шәкилдә шакирдләрә өјрәтмәк тәләбини ирәли сүрмүш-дүр. Ајдын мәсәләдир ки, бу ејни заманда Азәрбајҗан дили фәннини тәдрисинә дә анддир. Азәрбајҗан дили шакирдлә-рә елә өјрәдилмәлидир ки, онлар бу дилдән ичтимаи һәјәтдә дүзкүн вә сәрбәст шәкилдә истифадә едә билсинләр. Бунун үчүн һәмни фәнни вәзиғәси шакирдләрин лүғәт еһтијатыны даима кенишләндирмәкдән, онларын ифадәли гираәт, рабитә-ли нитг вәрдишләрини әрдиҗыл оларға инкишаф етдирмәк-дән, орфографик вә дургу ишарәләри нөгтеји-нәзәриндән там сәвәдлә јазә билмәләрини тәмин етмәкдән ибарәт олмалы-дыр.

Азәрбајҗан дили тәдрисини кејфијјәтини јүксәлтмәк вә онун гәршысында гојулмуш вәзиғәләри мұвәфғәијјәтлә је-ринә јетирмәк үчүн, һәр шејдән әввәл, һәмни фәннин тәдриси-ни һәјәтлә, шакирдләрини әмәли фәәлијјәти илә мөһкәм әлә-ғәләндирмәк тәләб олунур. Мәһз буна көрәдир ки, јени про-рамда Азәрбајҗан дили мәшғәләләрини практик истиғма-тини гүввәтләндирмәк—шакирдләрини нитг мәдәнијјәтинин инкишафына диггәти артырмағ хусуси оларға гәршыја гојул-мушдур.

Апарылан јохлама вә мүшәһидәләр ајдын шәкилдә кәс-тәрир ки, һәлә дә шакирдләрини нитг мәдәнијјәти тәләб олунаи сәвијјәдә дејилдир. Индијәдәк бунун ән мұһүм сәбәбләриндән

бири бу олмушдур ки, шакирдләрни шифаһи нитғини ишкишафһи аз диггәт јетирилмиш, әмәли јазыларын өјрәдилмәсинә лазым әһәмијјәт верилмәмишдир. һалбуки булар кәч нәсли һәјәтә һазырламағ үчүн чох вәчиб мәсәләләрдир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, шакирдләрни јазылы нитғиндә чидди ләгсанларын олмасы сәбәбләриндән бири мәнз онларын шифаһи нитғ вәрдишләрини сәвфлијнәдән прәли кәдир.

Бүтүн буларә көрә програмда шакирдләрни дүзкүн тәләффүз, ифадәли оху вә рабитәли нитғ вәрдишләрини ишкишафһиә хүсуси јер верилмишдир. Бу вәрдишләрә анд тәләбләр програмын һәр бөлмәсиндә ајрыча оларәг кәстәрилмишдир. (2-чи мәддәләрдә). һәмни тәләбләрә програмын ајры-ајры бөлмәләрини өјрәдилмәси үзрә көрүлмүш ишин әмәли нәтичәси кими бахмағ лазымдыр. Бу ө демәкдир ки, мүәллим һәр бир бөлмәни кечдикчә шакирдләрә програмда кәстәрилән вәрдишләрин (2-чи мәддәләр) ашыланмасына һәл олмалыдыр; Азәрбајҗан дилини тәдрисиңдә мүәллимин мүвәффәғијјәти мәнз буулла өлчүлүр.

Тәәсүф ки, һәлә дә бә'зи мүәллимләримиз бууу нәзәрә алмајарағ, вахтын чохуну дәрсликдәки тә'риф вә гәјдалары шакирдләрә кәлмәбәкәләмә әзбәрләтмәјә сәрф едирләр. Буна көрә дә шакирдләрдә грамматиканы өјрәнмәјә һәвәс вә марағ ишкишаф етмир. Әввәлән, улутмағ олмаз ки, тә'риф вә ја гәјданы шакирдлән мүтләғ дәрсликдәки кими сәјләмәји тәләб етмәк ону механики әзбәрчилијә апарыб чыхара биләр. Әкәр о, һәмни тә'риф вә ја гәјданы өз сөзләри илә, ләкин дүзкүн вә мәнтиғли бир шәкилдә сәјләјирсә, бууу даһа бәјүк мүвәффәғијјәт һесаб етмәк лазымдыр. Дикәр тәрәфдән, бүтүн диггәти тә'риф вә ја гәјданы шакирдләрни әзбәрләмәсинә дејил, ону шүүрлу шәкилдә баша дүшәрәк дил материалы үзәриндә тәтбиғ едә билмәләринә вермәк лазымдыр. Бу нәсә мүәјјән әмәли чәлишмәләрын апарылмасы јолу илә мүмкүн олур. Шакирдләр буудан сонра һәмни тә'риф вә гәјданы даһа шүүрлу вә асәслә шәкилдә мәнимсәјә биләрләр. Нәһәјәт, гејд етмәк лазымдыр ки, бә'зи шакирдләр кечилимиш тә'риф вә гәјдалары әзбәр сәјләјә билмәјиб, ләкин буларә анд мүәјјән вәрдишләрә јијәләндикләрини бүрүзә верирләрсә, бу һәр һалда мәғбул сәјләмәлидыр; әкинә олдуғда, јә'ни шакирд кечилимиш гәјданы мәғдән тапмағы, нитғиндә тәтбиғ етмәји бачармајиб, ләкин әзбәр сәјләјә биләрсә, бууу мүвәффәғијјәт һесаб етмәк олмаз.

Һәни програмда шакирдләрни рабитәли нитғини ишкишафһиә кечини јер верилмиш вә буна хүсуси сәтләр ајрыл-

мишдыр. Бу, Азәрбајҗан дили фәһини һәјәтлә әләғәләндир-мәк үчүн чох әлверишәли вә мүвәффәғијјәт имкан јарәдыр. Програмда һәмни мәғсәд үчүн ајрылмиш сәтләрдә мүәллим шакирдләрә өз фикирләрини мүстәғил оларәг, ардчылы вә мәнтиғи шәкилдә ифадә етмәји, мүхтәлиф мөвзуларда ифадә вә ишиә јәзмәтә, нәһәјәт, әмәли јазылардан һәјәтдә истифадә етмәји өјрәтмәлидир.

Мәктәбләрдә апарылан јохлама вә мүшәһидәләр кәстәрилр ки, бир сыра габағчылы мүәллимәр, сон яки ил мүддәтиндә шакирдләрни рабитәли нитғини ишкишафһиә ајрылмиш сәтләрдән дүзкүн вә сәмәрәли истифадә еләрәк јахшы мүвәффәғијјәтләр әлдә едә билмишләр. Буууу башлыча сәбәбләриндән бири будур ки, һәмни мүәллимләр ишиә үчүн сөчдикләри мөвзуларын һәмнишә шакирдләри әһәтә едән мүһитлә, онларын көрүб ешитдикләри һадисәләрдә: мәктәб һәјәти, ушағларын ојунлары, әмәји вә с. илә әләғәли олмасына диггәт јетириләр. Мәсәлән, Бақыдаки 56 нөмрәли мәктәбин мүәллими З. Сүләјманова шакирдләрә һәјәти мөвзуда ишиә јәздирмағ үчүн онлары Ә. Гарајев адына нефтајырма заводунә екскурсијә апармишди. Екскурсијадән сонра о бир дәрә сәаты мүддәтиндә шакирдләрә сәһбәт кечирмиш, заводда көрүб өјрәндикләрини онларә шифаһи һағылы етдирмиш, нөвбәти дәрәдә «Завода екскурсијә» мөвзусунда јазачағлары ишиәли планыны тәртиб етдирмишди. Бу һазырлығын нәтичәси оларәг, шакирдләр ишиәли тәмамилә мүстәғил вә чәтинлик чәкмәдән јәзмәгә мүвәффәғ олмушлар.

Демәк, Азәрбајҗан дили үзрә апарылан ишиә јазыларын сәмәрәли нәтичә вермәси үчүн тәкчә мөвзунун јахшы сәли-мәси дејил, шакирдләри ишиәјә һазырламағ да чох мүһүм шәртдир. Буууу нә дәрәдәдә әһәмијјәтли вә вәчиб олдуғуну даһа јахшы асәсләндирмағ үчүн јухарыдакышын әкинә олан бир фәктә тапыш олағ: Бақынын Күрдәханы кәндиндәки 113 нөмрәли мәктәбин V сениф шакирдләриндән бири «Гыш» мөвзусунда ишиәли белә јазмишдыр: «Мүәллим бизи мәктәбјәни сәһәјә екскурсијә апармишди. һәр тәрәф һәмбығ кими ағ гарла өртүлмүшәү. IV сениф шакирдләри мәктәбин һәјәтини беләјирдиләр. Јаваш-јаваш күн чыхмағә баглајирды. Күн чыхмағә гар әријирди. Ушағлар кизәк илә гарын үстүндә сүрүшүрдүләр. Гар јерин үстүнү бүрүмүшәү. Биз гартопу ојнаырдым. Мәктәбин һәјәтиндә олан кәлмәчәнин үзү буз багламишди. Ағ гагајылар гары ешәләјиб өзләринә јем ағтарырдылар. Ушағда тәпәләр көрүшүрдү. Ёвләри бачаларын-лан түстү иләнрди. Мүәллим бизә гыш һағылида мәләумәт верди. Зәнк чәлишди, биз мәктәбә кетдик...».

Һәм ин сииифдә дикәр шакирдләр дә өз иншаларыны, тәхминән, белә язмышдылар.

Илк бахышта охучулар дејә биләрләр ки, «бу иншанын нәји писдир?» Әлбәттә, бурада јерсиз сөјләнилмиш фикир, јанлыш чүмлә јохдур. Лакин мәсәлә бурасындадыр ки, һәм ин иншадакыларын чохуну шакирд көрдүкләри әсасында дејил, мүәллимин онлара гыш һаггында вердији үмуми мәлумат әсасында јазмышлар. Буна көрә дә шакирдләрден чохунун јаздыглары әсил һәгигәтлә ујғун олмамышдыр. Кечән гыш Күрдәханыда һеч гар олмадығы һалда, ушаглар әтрафын гарла өртүлдүјүнү, өзләринин хизәкдә сүрүшдүкләрини; мәктәбин һәјәтиндә көлмәчә олмадығы һалда, «онун дондуғуну», «ағ гагајыларын гарын ичиндә ешәләндијини» (Күрдәханы дәннздән чох узагдыр) вә с. «тәсвир етмишләр».

* * *

Үмумтәһсил мәктәпләринин јенидән гурулмасы һаггындакы тәдбирләрин јеринә јетирилмәси бүтүн тәдрис фәнләри үзрә апарылан тәлим-тәрбијә ишләринин мәзмунунда әсаслы дәјишиклик етмәји ирәли сүрмәклә бәрәбәр, һәм ин фәнләрин тәдриси үсулларыны да көкүндән јахшылашдырмағы гаршыја гојмушдур. Шүбһәсиз ки, бу көстәришләр билаваситә Азәрбајчан дилинин тәдрисинә дә аиддир.

Јени програмын тәләбинә көрә, Азәрбајчан дили дәрсләриндә мүхтәлиф методлардан вә иш нөвләриндән елә истифадә олунмалыдыр ки, бунлар кечилән материалларын мәнимсәнилмәси просесиндә шакирдләри фәаллашдырмаға, онларын мүстәгиллијини инкишаф етдирмәјә көмәк етсин. Буна наил олмағын ән мүнүм шәртләриндән бири Азәрбајчан дили мәшғәләләринә шакирдләрдә хүсуси мараг ојатмагдан, онларын мүкәммәл савада, нитг мәдәнијјәтинә јијәләнмәк мејилләрини инкишаф етдирмәкдән ибарәтдир. Тәчрүбә көстәрир ки, дил мәшғәләләринә шакирдләрдә мараг тәрбијә етмәк тәкчә бу фәннин әһәмијјәтинә аид мүәјјән сөһбәтләр апарылмасы јолу илә мүмкүн дејилдир. Бунун үчүн Азәрбајчан дили мәшғәләләрини елә тәшкил етмәк лазымдыр ки, шакирдләр өзләри бу фәннин әһәмијјәтинин баша дүшсүнләр; онлар дәрк етсинләр ки, билик вә вәрдишләрә јијәләндикчә лүғәт еһтијәтләры кетдикчә зәнкинләшир, савадлары, шифаһи вә јазылы нитгләри, доғрудан да, күнбәкүн инкишаф едир, мүкәммәлләшир.

Шакирдләрдә дили өјрәнмәјә бөјүк һәвәс ојатмаг үчүн һәр шејдән әввәл, Азәрбајчан дилинә аид дәрсләрин мараглы

тәшкил олунмасыны тәмин етмәк лазымдыр. Бу дәрсләр елә апарылмалыдыр ки, шакирдин, нечә дејәрләр, үрәји сыхылмасын, дарыхмасын, дәрс онун үчүн бир мәнкәнәјә чеврилмәсин. Унутмаг олмаз ки, үмумијјәтлә, грамматика бир чохларынын дедији кими «гуру» фәндир. Бунун әсас сәбәби һәм ин фәннин чәтинлији, мүрәккәблији илә әлағәдардыр, лакин онун өјрәнилмәси, шүбһәсиз, чох вачиб вә әһәмијјәтлидир. Буна көрә грамматикаја аид мәшғәләләрдә педагожи просеси елә усталыгла тәшкил етмәк лазымдыр ки, дәрсләрин мараглы кечмәси тәмин едилмиш олсун.

Үзүн мүддәт мәктәпләрдә апарылмыш мүшаһидәләр көстәришишдир ки, дил-әдәбијјат мүәллимләринин бир чоху Азәрбајчан дили дәрсләрини, тәхминән, белә шәкилдә апарырлар: әввәлчә ики-үч шакирдә дәрси данышдырыр, сонра үмуми сорғу апарыр, даһа сонра јени мөвзуну изаһ едир, ону суал-чавабла мөһкәмләндириб, нәһәјәт, евә тапшырыг верирләр. Бу заман нә фәрди сорғуја, нә дә јени дәрсин шәрһиндә шакирдләрин фәаллығына диггәт јетирмирләр. Јени билик верән бүтүн дәрсләрин бу чүр јекнәсәг шәкилдә апарылмасынын нәтичәси олараг, белә мүәллимләрин дәрсләри, доғрудан да гуру, чансыхычы вә марагсыз олур.

Она көрә дә шакирдләр кечдикләри мөвзулары мараг вә һәвәслә дејил, «мәчбурән» өјрәнмәли олурлар. Һалбуки јүксәк мәнимсәмә кејфијјәтинә јалныз бу јолдан истифадә етмәклә дејил, шакирдләрдә дәрсә мараг вә һәвәс ојатмаг вә ситәсилә наил олмаг мүмкүндүр.

Бунун үчүн һәр шејдән әввәл, дәрсдә елә метод вә јоллардан истифадә етмәк лазымдыр ки, бунлар шакирдләрин тәфәккүр фәалијјәтини фәаллашдырмаға, онларда мүстәгиллији инкишафына көмәк едә билсин.

Азәрбајчан дили дәрсләриндә шакирдләрин фәаллыг вә мүстәгиллијини дәрсин бүтүн әсас мәрһәләләриндә тәмин етмәк мүмкүндүр. Бир нечә конкрет нүмунә көстәрәк.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, мүәллимләрин әксәријјәти фәрди сорғуну һәмишә стандарт бир шәкилдә апарырлар; дәрси нөвбә илә 3—4 шакирддән ејни бир формада сорушмагла кифәјәтләнирләр. Бу иса башға шакирдләрин бикар галмасына, онларын дарыхмасына, сорғунун марагсыз кечмәсинә сәбәб олур. Гејд етмәк лазымдыр ки, фәрди сорғунун бу шәкилдә апарылмасы вахтдан сәмәрәли вә гәнаәтлә истифадә етмәк нөгтеји-нәзәриндән дә сәрфәли олмур. Бәзи мүәллимләр бунун нәтичәсиндә дәрсин чох һиссәсини фәрди сорғуја сәрф етмәли олур. Она көрә дә јени мөвзуну сәһи кечир, чалышмаларын апарылмасына вахт ајыра билмирләр.

Бәс фәрди сорғунун марағлы шәкилдә апарылмасы, бу заман вахта гәнаәт едилмәси вә бүтүн синиф шакирдләринин фәаллығыны тәмин етмәк үчүн һансы јоллардан истифада етмәк олар? Буну 31 нөмрәли мәктәбдә апардығымыз тәчрүбәләрә әсасән, бир нечә конкрет мисалла ајдылашдыраг. V синифдә мұәллим исмин һаллары мөвзусу үзрә сорғу апарырды. О, шакирдләрдән бирини чағырыб тахтада, галан бүтүн шакирдләрә исә дәфтәрләриндә бајраг, чичәк вә синиф сөзләрини һалландырмағы тапшырды. Елә бу заман икинчи бир шакирди чағырыб дәрси шифаһи олараг она сөјләтди, әләвә суаллара чаваб алыб, билијини гижмәтләндирди. Әввәлинчи шакирдин бурахдығы сәһвләри, башга шакирдләрин иштиракы илә дүзәлтдирди. Она да бир нечә әләвә суал вериб мұвафиг чаваблар алды. Нәһәјәт, мұәллим үчүнчү бир шакирди чағырыб тахтада, башга шакирдләрә исә дәфтәрләриндә ики чүмлә јазмағы—ејни бир сөзү һәм јерлик һалда, һәм дә да, дә бағлајычысы илә ишләтмәји тапшырды. Бу ишин ичрасы мүддәтиндә мұәллим башга бир шакирдән дә дәрси сорушмаға имкан тапды. Беләликлә, о, 12 дәгигә әрзиндә кечмиш дәрси 4 шакирдән сорушмаға вә бу заман галан шакирдләрини дә фәаллығыны тәмин етмәјә һанл олду.

Башга бир мисал. VI синифдә хитаб мөвзусуна анд фәрди сорғу апарылырды. Мұәллим шакирдләрдән бирини чағырыб, хитабларын чүмләдә ишләнмәси јеринә анд суал верди. Алдығы мұвафиг чавабы әсасландырмаг үчүн тахтада үч чүмлә јазмағы тапшырды. Ејни тапшырығы галан шакирдләрини дә өз дәфтәрләриндә јеринә јетирмәсини тәләб етди. Бу мүддәт әрзиндә о, икинчи бир шакирдән дәрси шифаһи олараг сорушуб билијини гижмәтләндирди. Әввәлинчи шакирдә јаздығы чүмләләрдәки хитабы тәһлил етдирди, әләвә суаллар верди. Онуи да билијини гижмәтләндирдикдән сонра шакирдләрдән ики нәфәринә јаздығлары чүмләләри охутду. Нәмин шакирдләрдән биринә әввәлчәдән һазырладығы карточканы вериб, орадакы чүмләләри охумағы вә хитаблары тәһлил етмәји тәләб етди. Шакирдин чавабындакы сәһвләри онуи јолдашларына тәһһил етдирди. Мұәллим бу јолла үчүнчү шакирдин дә кечмиш дәрсә анд билијини јохлајыб гижмәтләндирди. Беләликлә, 8 дәгигә мүддәтиндә апарылан фәрди сорғу чох марағлы вә сәмәрәли кечди.

Белә мисалларын сајышы истәһилән гәдәр артырмаг оларды. Лакин буна имкан олмадығы үчүн һәмин мисаллара әсасән ашағыдакы нәтичәләри чыхармагла кифајәтләндирик:

Фәрди сорғу заманы шакирдләри ајыг сахламаг, онларын фәаллығыны тәмин етмәк мәгсәди илә: а) кечмиш мөвзуну ејни бир вахтада ики-үч шакирдән сорушмаг; б) бу заман күсуси карточкалардан вә ја әввәлчәдән сечилмиш мұвафиг мәтнләрдән истифада етмәк; в) галан шакирдләрдән јерләриндә мұстәғил олараг мұәјјән тапшырыг јеринә јетирмәји тәләб етмәк; г) чаваб верәи шакирдин мөвзу илә әләгәдар олараг әһәтә етмәдикләрини вә ја дүзкүн демәдикләрини синиф мұрачиәт едиб, башга шакирдләрдән сорушмаг вә с. кими јоллардан истифада етмәк олар.

Јени мөвзунун изаһы вә мөһкәмләндирилмәси заманы да шакирдләрин дәрсдә фәаллығыны тәмин етмәк имканлары кенишдир; чүнки бу заман истифада едиләчәк јоллар чох мұхтәлиф вә рәнкарәнкдир.

Мұәллим јени мөвзунун мәнимсәдилмәсиндә һансы јоллардан истифада едәчәјини, һәр шејдән әввәл, мөвзунун характеринә вә синфин сәвијәсинә көрә мұәјјәләшдирмәјә чалышмалыдыр. Бу нөгтеји-нәзәрдән Азәрбајҗан дили үзрә мөвзулары үч гисмә бөлмәк олар.

Биринчи гисмдән олан мөвзулар шакирдләрини ибтидаи синифләрдә кечдикләринин, демәк олар ки, ејни илә тәкра-рыдан ибарәтдир. (Мәсәлән, сантләр вә онларын бөлкүсү, аһәнк гануну, шәхс әвәзликләри, сај һаггында үмуми мәлүмат, мягдар сајлары вә с.). Мұшаһидә көстәрир ки, мұәллимләрини чоху белә мөвзулары, нечә дејәрләр, «сијаһыда дүрзи» нөвбәти јени бир мөвзу кими кечир, шакирдләрә ибтидаи мәктәбдә верилмиш билији гәтијјән нәзәрә алмырлар. Шүбһәсиз, бу тамамилә сәһвдир. Мәһз она көрәдир ки, белә дәрсләр шакирдләр үчүн марағсыз кечир.

Бәс бу чүр мөвзулары һансы јолларла тәдрис етмәк даһа мұнасибдир? Булардан бир нечәсини гејд едәк. Белә мөвзулары кечәркән дәрсликдәки мұвафиг параграфы шакирдләрә охутдуруб (сәссиз вә ја бир-ики шакирдә учадан), сонра суал-чаваб апармаг вә нәһәјәт, дәрси бир-ики шакирдә даһышдырмаг јолундан истифада етмәк олар. Әввәлчә шакирдләри мұәјјән чалышмалар үзәриндә ишләдиб, кечиләчәк дия фактларыны тәһлил етдириб сонра онларын өзүнә лазыми нәтичәни—гајданы чыхартдырмаг да фәјдалы вә мұнасиб јоллардандыр. Мәсәлән, тутаг ки, мәсдәр шәкилчиләрини јазылышы өјрәдилир. Мұәллим шакирдләрә ики-үч мәсдәр вериб, дәфтәрләриндә һалландырмағы тапшырыр. Сонра сөрнстик мұсаһибәдән истифада едәрәк, иә үчүн мәсдәр шәкилчиләрини ики формада ишләндијини, буларда г, к самитләри-

нин иэ заман е. I санифдэринэ кечидиини шакирдлэрэ изаһ етдирер вэ үмуми нэтичэ чыхартдырер.

Белэ мөвзуларын кечилмэсинэ эјани вэсант үзэриндэ апарылан мүсаһибэ вэ грамматик тәһанлла дә башламаг мүмкүндүр.

Демэк, бу кими јолларын һансындан истифаде олунурса олунсун, әсас шэрт һәмнин мөвзулары шакирдлэрини мүстәгил олараг өјрәнмалэри үчүн мүэјјән истигамәт вермәкдән ибарәт алмалыдыр.

Тејд етмәк лазымдыр ки, һәмнин мөвзуларын кечилмэсиндә кестәрдијимиз јоллардан истифаде олунмасы дәрседә вахта гәһәәт етмәк нөгтеји-нәзәриндән дә чох әлверишлидир. Бу, гәһән вахта шакирдлэри әмәли чалышмалар, хүсусән јазы гәјдаларына анд мүхтәлиф терминләр үзэриндә даһа чох иш-ләтмәјә имкан верир.

Икинчи гисим мөвзулар шакирдлэрә ибтидан синифләрдә мүэјјән тәсәввур верилмиш, ләкин кениш шәкилдә кечилмәмиш мөвзулардыр; мәсәлә, һеча вә сөзүн сәтирдән-сәтрә кечирилмәси гәјдалары, нитг һиссәлэриндән исим, сифәт, фе'л, зәрф һаггында үмуми мә'лумат; чүмләнни баш үзлэри, һәмчине үзүлү чүмлэләр һаггында үмуми мә'лумат вә с. Тәчрүбә кестәрир ки, белэ мөвзуларын изаһында мүсаһибә методундан истифаде етмәк даһа јахшы нәтичә верир. Бу мәгсәдлә апарылан мүсаһибә заманы, чалышмаг лазымдыр ки, мүәллим тәкчә һазыр мисаллары шакирдлэрә тәһлил етдирмәклә кифәјәтләнмәсин, онларын өзлэринэ дә өјрәнилән гәјдаја анд мүстәгил мисаллар сөјләдиб јаздырсын вә тәһлил етдирсин.

Бу гисимдән олан јени мөвзулары тәдрис едәркән, ола биләр ки, тәкчә мүсаһибәдән дејил, ејни заманда мүәллимин шәрһи методундан да истифаде олунсун. Бу заман мә'лумдан мәчһула, асандан чәтинә принципни әсас тутараг, мөвзунун шакирдлэрә ибтидан синифдән мә'лум олан чәһәтлэрини мүсаһибә јолу илә, тамамилә јени олан чәһәтлэрини исә мүәллимин шәрһи методундан истифаде етмәклә баша салмаг мүмкүндүр. Мәсәлә, тутар ки, «Чүмлә һаггында үмуми мә'лумат» мөвзусу кечилер. IV синифдә шакирдләр чүмләнни битмиш бир фикри билдирән бир нечә сөзүн бирләшмәсиндән әмәлә калдијини өјрәнирләр; тәкчә бир сөздән ибарәт чүмлэләр һаггында исә мә'лумат верилмир. Она көрә дә мүәллим һәмнин мөвзуну кечәркән әввәлчә чүмләнни бир нечә сөздән әмәлә калдијини мүсаһибә илә, бир сөздән ибарәт чүмлэләр олдуғуну исә өзүнүн шәрһи илә шакирдлэрә өјрәдә биләр.

VI синифдә чүмләнни иисбәтән кениш кечилән тәрифинләки бу ики компонент (һисса) дәрк едилдикдән сонра тәрифи шакирдләр өзлэри асанлыгла сөјләјә биләрләр.

Үчүнчү гисим мөвзулар исә шакирдләр үчүн тамамилә јени олан мөвзулардыр. Она көрә дә буларын изаһында мүәллимин шәрһи методундан, иисбәтән, кениш истифаде етмәк лазым кәлир. Кар вә чинкилтили санифләр, иисбәт шәкилчигәри, сифәтти дәрәчәлэри, гошма, ара сөзләр вә с. мөвзулары буна мисал кестәрмәк олар.

Ләкин унутмаг олмаз ки, бу гисимдән олан мөвзуларын бә'зилэри өзүндән әввәл кечилмиш мөвзуларла чох әлағәли вә јахын олдуғу үчүн буларын тәдрисиндә јери кәлдикчә мүсаһибә методундан да истифаде етмәк мүмкүндүр. Мәсәлә, тәрзи-һәрәкәт зәрфиндән сонра зәрфин дикәр мә'на һөвләрини кечәркән, верилән нүмунәлэри шакирдлэрини фәал иштиракы илә тәһлил едиб, нәтичәни онларын өзлэринэ чыхартдырмаг олар.

Демәк, јени дәрсин изаһында һансы методдан истифаде едиләчәјини мүэјјәнләшдирмәк кечилән мөвзунун характери илә чох әлағәдардыр. Бу заман шакирдлэрини фәаллашдырылмасынын тәкчә мүсаһибә методундан истифаде етмәклә мүмкүн олмасы һаггында нәтичә чыхармаг дүзкүн олмаз. Шакирдлэрини мүәллими фәал шәкилдә динләјә билмәсинә һаня олмаг да чох вачибдир. Бунун үчүн мүәллим өз изаһаты заманы дејиләнлэри шакирдлэрә, хүсусән керидә гәһән вә диггәти зәиф олан шакирдлэрә тәкрат етдирмәјә, онлардан әләвә мисаллар алмаға вә с. чалышмалыдыр ки, бүтүн синфин ону диггәтлә динләмәсинә һаня ола билсин.

Азәрбајчан дили програмынын изаһат вәрәгиндә хүсуси олагаг кестәрилмишдир ки, јени кечилмиш гәјдаларын мөһкәмләндирилмәсинә дәрседә мүмкүн гәдәр даһа чох вахт әјрылмалыдыр. Дәрсин бу мәрһәләси шакирдлэрә јени өјрәнилән гәјдалары әмәли олагаг нитгдә тәтбиг етмәк бәчарығы вә вәрдишлэри вермәк мәгсәдини күдүр. Бу исә јени мөвзунун мәһимсәнилмәсиндә әсас вә һәләседици шәртдир. Ләкин тәәссүф ки, мүәллимлэрин чоху дәрсин бу мәрһәләсиндән дүзкүн истифаде етмир вә јахуд һәмнин мәрһәләјә, демәк олар ки, һеч вахт әјрымырлар. Чох заман јени мөвзуну кечиб гүртәрдыгдан сонра бир-ици суал-чавабла дәрси јекүнләшды-

рыб, өз ишләрини битмиш һесаб едирләр. Шүбһәсиз бу, дүз-күн дејилдир. Дәрсин һәмни мәрһәләсини елә тәшкил етмәк лазымдыр ки, кечилән мөвзуну шакирдләрни мөһкәм вә шүүр-лу мәнимсәмәсини тә'мин етмәк үчүн онлары кифәјәт гәдәр чалышмалар үзәриндә ишләтмәк мүмкүн олсун.

Нәзәри материалларын мәнимсәнилмәсини тә'мин едән чалышмалар өз нөвүнә вә характеринә кәрә мүхтәлиф ола биләр; бу һәр шејдән әввәл, кечилән мөвзуларын мәзмуну илә бағлыдыр. Мәсәлә, фонетик мөвзулар, чүмләнни инто-насијача нөвләри вә с. кечилдији заман әсасән шифаһи ча-лышмалардан даһа чох истифадә етмәк лазым кәлир. Чүнки һәмни мөвзулар шакирдләрин шифаһи нитгинин инкишафын-да, дүзкүн тәләффүзә јијәләнмәләриндә мүһүм рол ојнајыр.

Грамматик гәјдаларын өјрәнилмәсинә анд дәрсләрдә исә башлыча олараг, грамматик тәһлилдән вә дәрсликдәки мүх-тәлиф тип чалышмалардан истифадә етмәк тәләб олунур. Гејд етмәк лазымдыр ки, грамматик тәһлил шакирдләрни фәал-лашдырмаг, онларын диггәт вә мәнтиги тәфәккүрләрини ин-кишаф етдирмәк үчүн ән јахшы вә фәјдалы јоллардан бири-дир. Лакин бә'зи мүәллимләр бундан мәгсәдәүјгүн шәкилдә истифадә етмәдикләри үчүн шакирдләрин фәаллығыны, онла-рын тәһлилә марағыны тә'мин етмәји бачармырлар. Бу онун нәтичәсиндә олур ки, чох заман верилмиш чүмләдәки бүтүн сөзләрин тәһлили тәләб олунур, јахуд тәһлил һәмишә јек-нәсәг шәкилдә апарылыр. Һалбуки грамматик тәһлили чанлы вә марағлы шәкилдә апармаг үчүн имканлар чох кенишдир.

Орфографија вә дурғу ишарәләри гәјдаларына анд мөв-зуларын мәнимсәнилмәсиндә грамматик тәһлиллә јанашы, јазылы чалышмалардан, хүсусән өјрәдичи имлалардан исти-фадә едилмәсинә даһа чох диггәт јетирмәк лазымдыр.

Мә'лум олдуғу үзрә, бу вахта гәдәр дәрсин схеми әсас дөрд мәрһәләдән ибарәт гәбул олунмушдур: 1) ев тапшырыг-ларынын јохланмасы вә сорғу, 2) јени материалын изаһы, 3) верилмиш билијин мөһкәмләндирилмәси вә 4) евә тапшы-рыг. Бу схемдән имтина етмәк үчүн инди дә әлдә һеч бир әсас јохдур. Лакин һәмни схемдән һәмишә вә бүтүн һалларда еј-ни шәкилдә истифадә етмәјин вачиб олдуғуну дүшүнмәк дә гәтијјән доғру олмазды. Чүнки конкрет шәраитдән асылы ола-раг, мүәллим, мәсәлә, бә'зән јени материалын изаһы илә

онун мөһкәмләндирилмәсини ејни заманда апара биләр; ја-худ, сорғуну јени материалын изаһы илә баглаја биләр; әкәр јени дәрсин изаһы вә мөһкәмләндирилмәсинә чох вахт ајыр-маг лазым кәләрсә, сорғуну һеч апармамаг да олар; тапшыры-ғы мүтләг дәрсин ахырында дејил, јени мөвзунун мөһкәмлә-ндирилмәсинә кечмәздән әввәл дә вермәк олар вә с.

Әлбәтте, мәшғәләләри мүхтәлиф формаларда тәшкил ет-мәк мүәллимдән бөјүк усталыг вә кәркин әмәк тәләб едир. Бунун үчүн даһа чох чалышмаг, дүшүнмәк, јени јоллар ах-тармаг лазым кәлир. Бу исә шүбһәсиз, о гәдәр дә әсән дејил-дир. Бә'зи мүәллимләр буна бирдән-бирә һал олмагда мүәј-јән чәтинликләрдә гаршылаша биләрләр. Лакин һәр һалда бүтүн маариф ордусу илә бир сырада дил-әдәбијјәт мүәл-лимләри дә јени мәктәбин мүвәффәгијјәтләри, јүксәлиши са-һәсиндә өз бачарыг вә гүввәләрини әспркәмәләи, гаршыда гојулмуш вәзифәләрини јеринә јетирилмәсинә һал олмалы-дырлар.

ЭДӘБИ ЖАНРЛАРЫН ТӘДРИС ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ

V—VII сенифләрин әдәбијјат дәрсләриндә жанр хусусијјәтләрини нәзәрә алмаг, кечилән әсәрин идеја-сијјаси вә бәди дәрәнини баша дүшмәк үчүн чох фәјдалыдыр.

Мә'лумдур ки, V—VII сенифләрдә әдәбијјатын бир мәгсәди дә шакирдләр әсас әдәби жанрлар вә бу жанрларын хусусијјәтләр илә таныш етмәкдир. V—VII сенифләрдә шакирдләр мұхтәлиф жанрда вә нөвдә бәдин әсәр өјрәнирләр: нағыл, лирик парчалар, поэма, һекајә, сатира вә с.

V—VII сениф шакирдләр әдәбијјат нәзәријјәсиндән елементар мә'лумат алырлар. Бу мә'лумат нәзәри дејил, бәдин материалларла әлағәли өјрәнир, әсәрин жанр хусусијјәтләр әсәрин тәһлили илә бирликдә изаһ едилер. Бу исә кечилән әсәрләрин мәзмун вә бәдин хусусијјәтини јахшы баша дүшмәјә көмәк едир.

Шифаһи халг әдәбијјаты. Шифаһи әдәбијјат халгымызын тарихи гәдәр гәдимдир. Бу әдәбијјатын јарадычысы халг күтләсидир.

Орта мәктәбдә шифаһи әдәбијјатла јазылы әдәбијјатын фәргини, шифаһи әдәбијјатын сенифи маһијјәтдә олмасыны вә с. шакирдләр әсасән VIII сенифдә өјрәнирләр. Лакин һәлә ибтидан мәктәбдән башлајараг шакирдләр чохлу шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләр илә таныш олурлар.

Програмын тәләби үзрә V сенифдән башлајараг халг әдәбијјаты нүмунәләр кечилер. Тәчрүбә көстәрир ки, V—VII сениф шакирдләринин коммунист ахлагы руһунда тәрбијәсиндә халг әдәбијјатындан кечилән материаллар бөјүк рол ојнајыр. Шифаһи халг әдәбијјатына хәс олан сәләлик, дәрин мә'налылыг, бәдилик вә с. шакирдләрин дүнјакөрүшүнү тәкмилләшдирер.

V сенифдә шифаһи халг әдәбијјаты материалларыны даһа јахшы өјрәнмәк үчүн шакирдләрин бу сәһәдә ибтидан мәктәбдә алдыглары билекләрини өјрәнмәк фәјдалыдыр. Бу мәг-

сәдлә мұсаһибә апармаг, шакирдләрин шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләрн һаггындакы мә'луматларыны јәдә сәлмәг вә тәкрарламаг лазымдыр.

Нағыл. Орта мәктәбдә нағылын илк нүмунәси илә шакирдләр V сенифдә таныш олурлар. Бу мәгсәдлә нағыл һаггында шакирдә мұәјјән аилајыш вермәк лазымдыр.

Бөјүк рус педагогу К. Д. Ушински халг нағылларыны «халг педагожи фикринин илк вә көзал нүмунәси» һесаб етмишдир. Одур ки, халг нағылларыны педагожи чәһәтдән тәһлил етмәк шакирдләрин тәрбијәсинә мұсбәт тәсир едир.

Нағыл—халгын һәјат тәрзини, арзу вә истәрини үмумләшдирән фантастик сәһијјәли бир жанрдыр.

Нағылларда һадисәләр чох тәсирли вә мәрәғли ифадә олурур. Буну јахшы баша сәлмәг үчүн мұәдлим өзү кичик, мәрәғли нағыллар данышмалы, ушаглара да нағыл данышдырмалы, сонра исә данышылан нағыл әтрафында мұсаһибә апармалыдыр.

Шакирдләрин нағылы бәдин-ифадәли данышмагы бачармалары бөјүк шәртдир. Мүәдлим чалышмалыдыр ки, шакирд нағылын мәзмунуну мәтнә јахын формада данышсын. Јадда сахламаг лазымдыр ки, нағылы бәдин-ифадәли данышмаг оңу охумагдан чәтиндир. Нағыл данышмаг шакирдләрдән хусуси бачарыг тәләб едир. Мүәдлим тәдричән шакирдә бу чүр бачарыгы јаратмаг үчүн јалпыз програм үзрә сенифдә кечилән нағыллар үзәриндә дејил, сенифдәнкәнарда мұһтәзәм чалышмалар апармалыдыр.

Талмача. Талмача бир предметин башга бир предмет ибу вә ја дикәр әләмәтинә керә таныдан халг ифадәләридир.

Талмачалар шакирдләрдә һәфизә вә тәхәјјүлүн, шүүрун икишәфиндә мұһүм әһәмијјәт кәсб едир. Одур ки, талмачаларын тәдриси өз хусусијјәтләринә керә нағыллардан фәргләнир. Чүнки талмачалар суал-чәвәб шәклиндә өјрәнилмәк тәләб едир. Бурада ән азы ики шакирдин, јахуд бүтүн сениф шакирдләринин иштиракы тәләб олурур.

Талмачалары кечәркән оңун мәзмунунун мәнимсәнилмәсинә хусуси диггәт вермәк лазымдыр. Чүнки талмачалар мәзмунча мүрәккәб вә рәңкарәнк олурлар. Јадда сахламаг лазымдыр ки, талмачаны баша дүшмәк вә орадакы «сиррә» чәвәб вермәк о гәдәр дә асан дејилдир.

Талмачалар шакирдләрдә мұәјјән мәсәлә һаггында дүшүнмә бачарыгы јаратмаг, оларын шүүру вә һәфизәсини икишәф етдирмәк ишиндә дә ән јахшы вә әлверинли васитә-

лардан биригир Одур ки, тапмача сөйлөнилеркэн чаваб верэн шакирд дүшүнөрөк чаваб вермәји өйрөнмәли вә бу хүсусијәти өзүндә тәрбијә етмәлидир.

Тапмачанын башлыча хүсусијәтләриндән бири дә образлылыгыдыр. Одур ки, тапмачаларын бәдин хүсусијәтләрини, диллини ајдынлашдырмаг чох мараглы вә хејирлидир. Шакираларни синифдә вә синифдәнкәнар тапмачаларын дилни, бәдин тәсвир вәсәталәри, аһәнкдарлыгы вә с. форма хүсусијәтләри үзәриндә ишләтмәк онларын нитг инкишафына чох көмәк едәр. Мәсәлән: халг гојунун тәсәррүфат аһәмијәтинин изаһ едәркән онун сүдүнү «булага», јунуну «зәмијә» бәнзәдәрәк белә бир тапмача јаратмышдыр:

«Алты булаг—ичәрләр,

Үстү зәми—бичәрләр».

Көрүндүјү кими, бурада: «алты булаг», «үстү зәми» ифадәләри гојунун сүдүнү ичмәк, јунуну гырхмагла әлагәдардыр. Тапмача аһәнкдар вә гафијәлидир. Мисралар бәрәбәр һечалы олуб, һәр мисра једди һечадан ибарәтдир.

Мүәллим дәрсликдәки тапмачалары кечиб гуртардыгдан бәдири шакирдләри башга әлавә тапмачалар охумага вә чаваб һазырламага истигамәтләндирмәлидир.

Аталар сөзү вә мәсәлләр. Мә'лумдур ки, аталар сөзү вә мәсәлләр шифаһи халг әдәбијәтиндә кичик һәчмли, дәрин мә'налы чох јазылмыш һикмәтли халг ифадәләридир. Аталар сөзү вә мәсәлләр халгын әсрләр боју тәчрүбәсиндә сынаглан чыхмыш јыгчам һәкманә сөзләрдир. Бу сөзләрин дәрин ичтимәи мә'насы вә бөјүк тәрбијәви аһәмијәти о заман шакирдләрә ајдын олур ки, мүәллим онларын халг мүдрәклијинә әсәсләндигини; тематик чәһәтдән мүхтәлифлијини вәтән, әмәк, мәнәббәт, тәнбәллих, тәрбијә, елим, горхаглыг, зүлм вә с. көстәрсий. Мүәллим өз нүмунәви охусундан зәтнин идејасыны ајдынлашдырмалы, ону дүзкүн вә кениш изаһ етмәлидир; мәтидәки һәр сөз вә ифадәнин лүғәти, онун ичтимәи мә'насыны ајдынлашдырмалыдыр.

Тәмсил. Тәмсил шакирдләрин ән чох севдикләри бир жанрдыр. Шакирдләр бу жанрда јазылмыш әсәрләри вә онун хүсусијәтләрини башлыча олараг, V—VII синифләрдә әдәбијәт дәрсләриндә өйрәтирләр.

Мүәллим бу жанрда јазылан әсәрләри кечәркән тәмсилни хүсусијәтини, башга жанрлардан фәргини ајдынлашдырмалыдыр. Једдинчи синфи гуртаран шакирд тәмсил һаггындә ашағыдакы мә'луматы билмәлидир:

1. Тәмсилни аллегорик әсәр олмасы;
2. Тәмсилни әсасән ше'рлә јазылмасы;
3. Бу жанрда јазылан әсәрин әхлаги-дидактик характер ташымасы;

4. Онун һәчмчә кичик сужетли әсәр олмасы.

Лирика. Бөјүк ингилабчы-демократ В. Г. Белински демишдир: «Лирика лал дүјгуларә һәјәт верир». Лирик әсәр адамын мә'нәви һиссләри, һәјәчанлары ила бағлыдыр. Лирика инсанын дүјгу вә һиссинә ганад верир, охучуну һәјәчанландырыр, мә'нәви чәһәтдән тә'мин едир. һеч тәсадүфи дејилдир ки, лирик әсәр даһа күтләви олур, охучуја тез тә'сир едир.

Шакирдләр лириканы чох севир, бу жанрда јазылмыш әсәрләри һавәслә әзбәрләјир вә јадда сахлајырлар. Кәнч һәслин үмүми мәдәни инкишафы вә коммунист тәрбијәси үчүн лирик әсәрләрин чох бөјүк тәрбијәви аһәмијәти вардыр.

Шакирдләр әдәбијәтдан V—VII синифләрдә лирик әсәрин хүсусијәти һаггында елементар мә'лумат алырлар. Олар өйрәтирләр ки, лирик әсәр јыгчам вә тә'сирли олур. Бу әсәрләрдә һәр сөз вә ифада кениш ичтимәи мәзмун вә мә'на кәсб едир. Лирик әсәрдә шаир гәһрәманын һәјәт вә мүбаризәси һаггында кениш ләвһәләр вермир. Охучу гәһрәманын сәчијәсини, она мүәллифин мүнасыбәтини вә с. кениш ләвһәләр дејил, јыгчам бәдин тәсвирләр вә үмумиләшмәләрлә баша дүшүр.

Мә'лумдур ки, програм үзрә V—VII синифләрдә бир чох лирик әсәрләр кечилип.

Мүәллим ајры-ајры синифләрдә лирик жанр үчүн сәчијәви олан чәһәтләри баша салмалы, хүсусән лириканын сијәси-ичтимәи, фәлсәфи, мәнәббәт вә с. нөвләри һаггында шакирдләрдә тәсәввүр јаратмалыдыр.

Тәчрүбә көстәтир ки, лирик әсәрләрин тәдрисиндә гаршыја бир сыра чәтинликләр чыхыр:

1) Шакирдләр лирик әсәрин әсасында дуран мә'нәви һәјәчаны һисс етмәкдә вә дүјмагда чәтинлик чәкирләр. Бу чәтинлијини гаршысыны алмаг үчүн, мәсәлән, мүәллим, Т. Г. Шевченконун «Вәсијәт» ше'рини кечәркән өз нүмунәви охусуну елә апармалыдыр ки, шаирни өз вәтәнинә олан сонсуз мәнәббәт һиссини шакирдләр дүја билсинләр. Јахуд, С. Рүстәмин «Чапајев» ше'рини һәјәчанла охумамаг вә ја әзбәр сөйләмәк олмаз. Чүнки ше'р елә гурулмушдур ки, шаирни өз гәһрәманына мәнәббәт һиссләри чох асанлыгла охучуја чатыр. Чапајевни дөјүшләрдә көстәрдији әфсанәви гәһрәмандыг образы чанлы бир һәјкәл кими нәзәрләрдә учалыр.

Мүәллим конкрет лирик парчалар үзәриндә лирик әсәрләрни аһәнкдәрлығыннә вә мусиги илә уҗғунлуғунун нүмунәсиннә вердикдән сонра, шакирдләрдә бу вәрдишләрни жаранмасына изил олмалыдыр. Мәсәлә, С. Рүстәм «Чапајев» ше'риннә вәтәндаш мұһарибәсиннә әфсанәви гәһрәманнә Чапајевнә гәһрәманлығына һәср етмишдир. Бу ше'р мәшһур «Чапајев» киносунун шаира бурахдығы тә'сир нәтижәсиндә јазылмышдыр. Шаир, Чапајевнә ат үстүндә гәһрәманлығыны көстөрмиш, ше'рдәки аһәнки ат ајағынын сәсләриннә уҗғун гурмуштур:

Чап, о чапсың, мән чапым, сән чап, гој биз дә чапаг,
Чап, кәләчәк күнләрнә әлиндән севинч гапаг!
Сағ чөл, сол чөл, арха чөл, бахырсан һәр тәрәф чөл.
Учсуз-бучагсыз чөлләр, гандан жаранмыш бир көл
Вурушдугча Чапајев ганлы һәрб мејланнәнда,
Мән өзүмү санырам бу дәнмәзин јанында.

Ше'рдә «ч» сәси мәһарәтлә ишләдилмиш, сәс, аһәнк мәзмунла әлағәләндирилмиш, ше'р мәзмунуна мұвафиг форма талмышдыр.

Башга бир мисал. С. Вурғун «Муған» поемасында гәһрәманнә һүнәриннә, Минкәчевирдә кедән бәјүк гуручулуғ ишләриннә усталыгла белә тәрәннүм етмишдир:

— Семент верин!

— Бетон төкүн!

— Гачырмајын Күрү көздән.

Бир ан белә бурахмајаг чиләвуну әлимиздән!

Е'тибарсыз достлар кими оинамасын бизимлә Күр!

Көрүрсәнми? О буланыр... О һирслидир, о дөјүнүр...

Селләр, сулар гудурмасын!

Гурғумузу учурмасын!

Ғајалары сөкүн! Сөкүн!

Семент верин.

Бетон төкүн!

Беләликлә, мүәллим лирик әсәрләрнә һүсүнјәтләриннә вә бу саһәдә ғаршыја чыхан чәтинликләрнә изаһында ики башлыча чәһәтә диггәт вермәлидир:

1) Лирик әсәрнә мәтниннә шакирдләрә дүзкүн чатдырмадыр;

2) Мәтниннә өјрәнилмәси үзәриндә дүзкүн вә сәмәрәли иш тәшкил етмәлидир.

Бурада әсәрнә јазылдығы дөвр, тәсвир олуған һадисә, тохунуған мөвзу вә бу јазычыннә үмуми јарадычылығ јолунда

бу әсәрнә јәри һагғында синфиннә сәвијјәсинә уҗғун мә'лумат вәрилер.

Мәтниннә ифадәли охусундан сонра апарылан ишләр даһа кепиш олмалы, мәтниннә мәһимсәниләмәси үчүн лазым олаш әсәс шәртләри аһәтә етмәлидир. Бураја: 1) мәтниннә икинчи дәфә охујуб тәһлил етмәк; 2) лирик парчаннә шакирднә өјрәнидији башга әсәрләрлә әлағәләндирмәк; 3) мәтниннә әсәс фикри ифадә едән һиссәләрнә мұәјјәнләшдирмәк; 4) әсәрнә бәдиннә тәсвир вәситәләриннә, гурулушуну ајдынлашдырмак; 5) сәзи, ғафијә вә с. чәһәтләрнә өјрәнмәк дахилдир.

Әзбәр өјрәнмә. Лирик әсәрләрнә шакирдләр тәрәфиндән әзбәрләнмәсинә һүсүн диггәт јетирилмәлидир. Ше'р әзбәрләмә шакирднә иштиннә зәһкииләшдирир. Бәдиннә зөвгүнү артырыр, әсәрнә мәзмун вә идејасыннә даһа јахшы баша дүшмәсинә көмәк едир.

Тәчрүбә көстәрир ки, бә'зи мүәллимләр ше'р әзбәрләмәјиннә әһәмијјәтиннә гижәтләндирмир вә бунун техникасыннә шакирдләрә өјрәтмирләр. Әлбәттә, ше'ри мұәјјән ғајда илә әзбәрләмәк олар. Јадда сахламағ лазымдыр ки, шакирдләрнә ше'р әзбәрләмәләриннә вәрдиш һалына чевирмәк үчүн бир нечә шәртә әмәл етмәк лазымдыр.

Шакирдләрнә ше'р әзбәрләмәја һавәсләндирмәк үчүн мүәллиминнә өзү нүмунә олмалыдыр. Әкәр мүәллим өзү чохла ше'р әзбәр билирсә, һеч шүбһәсиз, о, бу вәрдишнә шакирдә ашыламағда чәтинлик чәкмәјәчәкдир. Чох тәәсүф ки, бә'зи мүәллимләр һәтта әдәбијат програмыннә тәләби үзрә өјрәнилмәси тәләб олуған әсәрләрнә белә әзбәр билмирләр.

Лирик әсәрләрнә әзбәрләдәркән ашағыдакылар изәрә алынмалыдыр:

1. Әзбәрләнмәли мәтн синифдә охунуб мұзакирә олунамалыдыр;

2. Мәтн евдә икинчи дәфә бүтөвлүкдә охунмалыдыр;

3. Әзбәрләнәчәк парча битмиш һиссәләрә бөлүнмәли вә һиссә-һиссә әзбәрләнмәлидир;

4. Әзбәр үчүн биринчи һиссәдән башламағ лазымдыр (шакирд билмәлидир ки, бир һиссәни мұкәммәл әзбәрләмәдән икинчи һиссәја кечмәк олмаз);

5. Ше'р һиссә-һиссә әзбәрләндикдән сонра, ону бүтөвлүкдә бир нечә дәфә мөһкәм јадда ғалана гәдәр тәқрар етмәлидир;

6. Әзбәр өјрәнәркән јаддан чыхан јерләрнә мөһкәмләтмәк үчүн мәтнә бахмағ олар.

Драм. Шакирдлар V—VII синефларда драм жанрында жазымыш эсэр нүмунэлери илэ дэ таныш олурлар. Бу таныштыг онларын јухары синефларда драм эсэрлеринин хүсусијетлерини јакшы өјрөнмаларина чох көмөк едөр. Шакирдлар бу синефларда тедричон драм эсэрлеринин гурулушу, новлери һаггында мүвафиг билик алырлар.

V—VII синефларда драм эсэрлеринден верилэн нүмунелер булардыр: V синефда: Ч. Чаббарлы: «1905-чи илде» (XII шакыл); VI синефда: М. Ф. Ахундов: «Мүсјо Жордан ва дөрвөнш Мөстали шаһ» (дөрдүнчү перде); VII синефда: М. Ф. Ахундов: «Сәркүзәшти-везири-ханј Ланкәран» (үчүнчү перде), Ч. Чаббарлы: «Севил» (дөрдүнчү перде).

Программын талаби үзрә шакирдлар драм эсэрлери һаггында элементар нәзәри мәлуматы V синефда алырлар. Әлбәтте, VI—VII синефларда шакирдларин бу жанрда жазылмыш бир нечә эсәрлә танышлығыны нәзәрә алараг кениш мәлумат вермәк лазымдыр.

Һекајә вә повест. V—VII синефларда шакирдлар нәср эсэрлеринин пкп формасы—Һекајә вә повест формасы илэ таныш олурлар. Шакирдлар бу формада: «Почт гутусу», «Мәктуб јетишмәди», «Гарача гыз», «Муму», «Фирузә» вә с. һекајәләр вә «Данабаш кәндинин әһвалатлары» кими повести өјрәннрләр.

Шакирдлар һекајә шәклинде јазылан нәср эсэрлери илэ пбтидаи синефларда таныш олсалар да V — VII синефда бу жанрда јазылан эсэрлерин специфик чәһәтлери үзәринде даһа кениш дајаямаг лазымдыр. Һекајә жанрынын хүсусијетлери ајры-ајры һекајәләр кечәркән өјрәннлмәли, сонра исә алынган билијн јекунлашдырмалыдыр. Мәсәлән, V синефда «Почт гутусу» һекајәсини кечәркән һекајә жанрынын мәнз бу һекајәдә даһа табарыг көзә чарпан чәһәти үзәринде дајанмалыдыр. «Почт гутусу» һекајәсини өјрәндикдән сонра шакирдлар һекајәнин бир сыра хүсусијәтини өјрәннрләр.

1) Һекајәдә о гәдәр дә бөјүк олмајан, кичик һадисә вә әһвалатлар әһатә олунур. Мәсәлән, «Почт гутусу»нда Итгалип кәндинин сакини Новрузәлинин шәһәрдә «ағлынын учундан»—башына кәлән сәркүзәштдән данышылыр.

2) Һекајәнин әсасында бир әсас һадисә дурур. «Почт гутусу» һекајәсиндә әсас һадисә Новрузәлинин башына кәлән сәркүзәштдир.

3) Һекајәдә әсас јери оралакы сурәтлерин данышыгы тутур. Мәсәлән, Новрузәлинин башына кәлән ханә данышмасы һекајәнин башлыча һиссәсини тәшкил едир.

4) Эсәрдә иштирок едән сурәтлерин бири вә ја икиси әсас гәһрәман һесаб олунур, епизодик сурәтлердән фәргләннр. «Почт гутусу» һекајәсиндә Новрузәлинин һәјәти вә онунла бағлы олан һадисәләр һекајәдәкә хан, полис, јасовул кими епизодик сурәтлердән чох фәргләннр.

Мәлумдур ки, һекајәдә тәсвирләр дә кениш јер тутур. Мәсәлән, портрет тәсвири, табият тәсвири, ашја тәсвири вә с.

Јакшы олар ки, мүәллим бәдни тәсвирлерини һекајәдәкә ролуну вә әһәмијјәтини даһа типик һекајәләр әсасында шакирдларә баша салсын. Мәсәлән, һекајәдә табият тәсвирлерини рол вә әһәмијјәтини изаһ етмәк үчүн С. С. Ахундовун VI синефда кечилән «Гарача гыз» һекајәси даһа сәчијјәвидир.

V—VII синефларда шакирдлар мәнзум һекајә һаггында да тәсәввүр алырлар. Мүәллим буну V синефда Н. Кәмчәвинин «Султан Сәичәр вә гары» һекајәси вәситәсилә даһа јакшы баша сәла биләр. Чүнки шакирдлар нәсрә јазылан бир чох хүсусијәтин бурала олдуғуну баша дүшмәкдә чәтидиләк чәкмәјчәкләр. Мүәллим бу сәһәдә шакирдлерин билијини мөһкәмләндирмәк үчүн нәзмә јазылан һекајәни нәсрә чевирмәк үзәриндә шакирдлери ишләдәрсә, даһа јакшы нәтичә вә рәр.

Шакирдлар һекајә жанрынын хүсусијәтлерини јакшы мәннмәјәрләрсә онлара повестин нә олдуғуну ајдылашдырмаг да чәтин олмаз. Чүнки һекајәдә олан бир чох хүсусијәтләр повестдә дә вардыр. Повест ән бөјүк һекајә демәкдир. Мүәллим «Данабаш кәндинин әһвалатлары» повестини вә с. повестлери өјрәдәркән онун һекајәдән ашағыдакы фәргләрә сечилдијини ајдылашдырмалыдыр:

1) Повест һекајәдән һәчмчә ири олур;

2) Повестдә һекајәдә олдуғу кими бир сүжет хәтти дејил, бир нечә сүжет хәтти олур. Мәсәлән, «Данабаш кәндинин әһвалатлары» повестиндә: Худәјар бәј, Мәммәд һәсән әми вә Зейнәбә бағлы олан сүжет хәтлери вардыр;

3) Һекајәдә әсасән бир гәһрәман олурса, повестдә бир нечә гәһрәман олур. Мәсәлән, «Данабаш кәндинин әһвалатлары» повестиндә: Худәјар бәј, Мәммәд һәсән әми, Зейнәб чавлы характерләрдир. Эсәрдә онларын һәјәти вә сәчијјәси кениш изаһ олунмуш вә үмумиләндирилмишдир.

Поэма. V—VII сınıфларда поэма жанрында жазылмыш әсәрләр да таныш олуурлар. Поэма эпик жанрда жазылмыш әсәрлер. Бу жанрда жазылан әсәр ше'рле жазылыб, ири һачман олуур. Поэмалар һадисә кешини планда тәсвир едиллир. Гәһрәманларын сәһијјәси, һәјәт вә мүбаризәси, севини вә кәдәри, һиссә вә һәјәманларын әтрафлы үмумиләшдириллир.

Мә'лумдуур ки, поэма жанрында жазылан әсәр, өз мәзмуну вә гурулушуна көрә мүхтәлиф олуур. Мәсәлән, лирик поэма, эпик-лирик поэма, романтик поэма, әфсанәви поэма, гәһрәманлыг поэмасы вә с.

Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләр VI—VII сınıфлардан башлајарак, поэма жанрынын бә'зи нөвләри илә таныш олуурлар. Мәсәлән, VI сınıфда шакирдләр С. Вурғунун мәшһур «Муган» поэмасы илә таныш олуур вә поэманын «Минкәчевир гәһрәманы» (XI һәғмә) вә «Јени шәһәр» (XVII һәғмә) һиссәләрини өјрәнириләр. Бу поэма эпик-лирик поэма адланыр. Чүнки «Муган» поэмасында эпик сәһнәләрлә лирик сәһнәләр вәһдәтдә верилир вә бир-бирини тамамлајыр. Шакирдләр VII сınıфда лирик поэма илә таныш олуурлар вә бу поэмалара нүмунә үчүн С. Вурғунун «26-лар» әсәрини көстәрмәк олар.

Демәли, мүәллим поэма жанрында жазылан әсәрләри кечәркән әввәлчә әсәрин поэманын һансы нөвүнә анд олдуғуну көстәрмәли, бу нөвүн хүсусијјәтләрини поэманын мәзмуну үзәриндә апардығы ишләрлә ајдылашдырмалыдыр.

V—VII сınıфларда бәдии әсәрләрини жанры үзәриндә апарылан ишләр шакирдләрини һәмни жанрда жазылан әсәрләри даһа јахшы баша дүшмәләри үчүн мүһүм васитәләрдән биридилр. Мүәллим бәдии парчалары тәдрис едәркән онун жанрыны нәзәрә алмалы вә әсәрин жанры илә әлағәдар оларак, онун тәрз вә үсулларындан да истифадә етмәлидилр.

VII СІНИФДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘН ПРОГРАМ МАТЕРИАЛЛАРЫНЫН ПЛАНЛАШДЫРЫЛМАСЫНА ДАИР

«Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмурсинини 1960-чы ил үчүнчү бурахылышында V—VI сınıфларда Азәрбајчан дилиндән програм материалларынын планлашдырылмасына даир ајрыча бир мәғалә һәср олуимушдуур. Һәмни мәғаләдә јени програм әсасында мөвчуд дәрсликләрдән истифадә вә програм материалларыны планлашдырмағ һаггында бә'зи методик көстәришләр верилмишдилр. Бу көстәришләр, демәк олар ки, ејни шәкилдә VII сınıфларда да аналдыр. Олар көрә да бу мәғаләдә верилмиш бөлкүдән дүзкүн истифадә етмәк үчүн һәмни көстәришләр әсас тутулмалыдыр.

Мә'лум олдуғу үзрә, 1961—62 дәрс илиндән VII сınıфларда да Азәрбајчан дили јени програм әсасында кечиләчәкдилр. Лакин дәрслик («Азәрбајчан дилинин грамматикасы», II һиссә, М. Ширәлијев вә М. Һүсәјизадә) һалә јени програма там ујғулашдырылмадығына көрә бу сınıфларда мүәллимләр бә'зи чәтинликләр гаршысында галә биләрләр. Ашағыда нүмунә үчүн вердијимиз бөлкүдә бу чәтинликләр нәзәрә алынмышдыр. Бөлкүдән истифадә етмәји асанлашдырмағ үчүн һәр мөзунун јанында дәрсликдәки параграфлар көстәрилмиш вә лазым кәлдији јерләрдә бә'зи методик көстәришләр—гејдләр верилмишдилр.

Хүсуси оларак гејд етмәји лазым билдирик ки, мүәллимләр бу планлашдырмадан вачиб вә мәчбури бир бөлкү кими дејил, өзләринни даһа мүнасиб һесаб етдикләри бөлкүнү һазырламағ үчүн бир нүмунә кими истифадә етмәлидилрәр.

VII СІНИФ (108 саат)

илин биринчи јарысы

I рүб — 27 саат

II рүб — 24 саат

VI сınıфда кечилмишләрин тәкрары—4 саат.

Рабитәли нитгин икиншафы—3 саат.

(чәми 7 саат)

Гејд. VI сınıфда кечилмишләрин тәкрарына ајрылан 4 саат мүддәтиндә грамматик тәһлилдән, өјрәдичи имла ја-

зылардан истифадә едилмәсин вә язвы гәјдаларына анд мүх-
талиф типли чалышмаларын апарылмасы; рабитәли нит-
гин инкишафына ажрылмыш 3 саат эрәиндә исә «Мән тәһтил
күндәрини нечә кечирдим», «Пионер дүшәркәсиндә», јахуд
«Мән јајда нечә истираһәт етдим» вә с. мөвзулар үзрә иһша
апарылмасы мәсләһәт көрүлүр (иһшаја ажрылмыш саатлар-
дан әввәлиһчиси һазырлыг иһшнә, јәһни мөвзу үзрә сәһбәт
апарылмасы, план тутулмасы, мүәјјән орфографик һазыр-
лыг апарылмасына, икинчи саат јазынын јеринә јетирилмә-
синә, үчүнчү саат исә сәһвләрни тәһһиннә сәрф олунмалы-
дыр).

**Грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы
олмајан сөзләр—12 саат.**

**Рабитәли нитгин инкишафы—2 саат.
(чәми 14 саат)**

1. Хитаб (§ 41)—1 саат. 2. Хитабларда дурғу ишарәләри
(§ 42)—1 саат. 3. Хитабларда дурғу ишарәләриниң ишләп-
мәсинә анд өјрәдичи (хәбәрдарлыглы) имла вә башга типли
чалышмаларын апарылмасы—1 саат. 4. Ара сөзләр (§ 43)—
2 саат. 5. Ара чүмләләр (§ 43)—1 саат. 6. Ара сөзләр
вә ара чүмләләрдә дурғу ишарәләри (§ 44)—1 саат.
7. Ара сөзләрдә дурғу ишарәләриниң ишләпмәсинә
анд өјрәдичи имла вә башга типли чалышмаларын апарыл-
масы—1 саат. 8. Чүмләниң әввәлиндә бәли, јох, хејр сөзләри
(§ 45)—1 саат. 9. Нида вә нидаларда дурғу ишарәләри (§ 46
—47)—1 саат. 10. Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш—2
саат. 11. Тәркибиндә грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә
бағлы олмајан сөзләрин иштирак етдији мәтн үзрә ифадә јаз-
ы —2 саат (әввәлиһчиси саат ифадәниң јаздырылмасына, сон-
рақы исә сәһвләрни тәһһиннә сәрф едилмәлиһдир).

**Баш үзвләрдән јалһыз бириниң иштирак етдији
садә чүмләниң нөвләри—10 саат.**

**Рабитәли нитгин инкишафы—4 саат.
(чәми 14 саат)**

Гејд. Програмда верилмиш бу бөлмәниң материалы дәр-
ликдә «Садә чүмләниң нөвләри» башлыгы алтында әһатә едил-
мишдир. Бүтөв вә јарымчыг чүмләләр (§ 35—36) програм үз-
рә «Садә чүмләниң тәркиби» бәһсиндә VI сииһфдә өјрәдил-
дији үчүн ону VII сииһфдә јенидән кечмәјә еһтијач јохдур.
Лакни дәрсликдәки системлә әлағәдар олараг имкан даһра-
синдә буларын тәкрарына 1 саат вахт ажырмаг фәјдалыдыр.

1. Бүтөв вә јарымчыг чүмләләр (§ 35—36)—1 саат. 2.
Шәхсән чүмлә (§ 37)—1 саат. 3. Шәхсән чүмлә (§ 38)—2
саат. 4. Әмәли јазы: дивар гәзетинә мәғалә јазмаг (бәјрама
һазырлыгла әлағәдар олан мөвзулар үзрә)—1 саат. 5. Адлыг
чүмлә (§ 39)—1 саат. 6. Адлыг чүмләләрә анд чалышмалар
(мүвафиг мәтнләрдә адлыг чүмләләриң ифадәли охунмасы
вә шакирдләрә тәркибиндә адлыг чүмләләр олан тәсвири хә-
рәктерли кичик һәчмли рабитәли мәтнләр тәртиб етдирмәк)—
1 саат. 7. Садә чүмләниң гурулушу вә мәнтиги вурғу (§ 40)—
2 саат. 8. Јохлама имла (тәркибиндә адлыг чүмләләр олан
мәтн үзрә) вә сәһвләр үзәриндә иш—2 саат. 9. Кәнд вә ја шә-
һәриң мәдәһи мүәссисәләри (кино, театр, клуб, китабхана
вә с.) һаггында тәсвири хәрәктерли иһша (мәсәлә, «Мараг-
лы тамаша», «Кәндимизни клубу», «Клубда нәләр көрдүк»,
«Мән кино тамашаларыны вә үчүн сөвирәм», «Китабханада»
вә с. мөвзулар үзрә)—3 саат.

**Табели вә табесиз мүрәккәб чүмләләр һаггында
аһлајыш—2 саат.**

Гејд. Бу мөвзу дәрсликдә «Мүрәккәб чүмлә һаггында
үмуми мәлүмат» (§ 49) башлыгы алтында верилмишдир.
Програмда һәмни мөвзунуң өјрәнилмәсинә 1 саат вахт ажрыл-
мышдыр. Лакни дәрсликдә верилмиш материални агырлығы-
ны нәзәрә алараг буна 1 саат да әлағә вахт сәрф етмәји («Та-
бесиз мүрәккәб чүмләләр» бөлмәсиниң һесабына) мәғсәдәмү-
вафиг һесаб едирик.

Табесиз мүрәккәб чүмләләр—11 саат.

Рабитәли нитгин инкишафы—3 саат.

(чәми 14 саат)

1. Бағлајычылы вә бағлајычысыз табесиз мүрәккәб чүмлә-
ләр һаггында үмуми аһлајыш—1 саат.

Гејд. Бу мөвзу шакирдләрә дәрслијни 110-чу сәһифәсин-
дә 49-чу параграфдан әввәл верилмиш нәзәри материални
әсасында өјрәдилмәлиһдир. һәмни материалыни кифәјәтләндир-
ичи олмадығыны нәзәрә алараг мүәллим кечдији мөвзуну
әввәлчәдән сечиб һазырладыгы чүмләләриң тәһһили јолу илә
шакирдләрә нәһ етмәлиһдир. 2. Табесиз мүрәккәб чүмлә-
ләрдә бағлајычылар вә буларда веркүә ишарәсиниң ишлә-
пмәсин (§ 49)—2 саат. 3. Мүәјјән бир истәһсәләт объектниң
тәсвириңә анд иһша (мәсәлә, «Мәктәбинизни емәләтхана-
синдә», «Колхоз фермасында», «Завода екскурсиямыз» вә

с. мөвзулар үзрә—3 саат. 1. Баглайчысыз табесиз мүрәккәб чүмлөләри тәшкит едән сәдә чүмлөләр арасында мәна әлагәләри (§ 50): бу һагда үмуми мәлүмәт, заман әлагәси—1 саат, ардычыллыг әлагәси—1 саат; әдһиләшдурма әлагәси—1 саат; зиддијјәт әлагәси; сәбәб вә нәтичә әлагәси—1 саат.

Ғејд. Табесиз мүрәккәб чүмләни тәшкит едән сәдә чүмлөләр арасындакы мәна әлагәләриниң нөвләриниң шакирдләрдән әзбәрләмәк тәләб олунмамалыдыр. Бу һагда онларда үмуми бир тәсәвәүр ојадылмасы илә кифәјәтләнемәк лазымдыр. Чүнки һәмни мөвзу практик әһәмијјәт лашимыр.

5. Табесиз мүрәккәб чүмлөләрдә дурғу ишарәләри (§ 51)—2 саат. 6. Јохлама имла вә сәһвәләр үзәриндә иш—2 саат.

ИЛИН ИКИНЧИ ЈАРЫСЫ

III рүб — 32 саат

IV рүб — 25 саат

Табели мүрәккәб чүмлөләр—30 саат.

Рабитәли нитгин инкишафы—6 саат.

(чәми 36 саат)

1. Табели мүрәккәб чүмлөләр һаггында үмуми мәлүмәт (баш вә будаг чүмлә) (§ 52)—2 саат. 2. Тамамлыг будаг чүмләси (§ 53)—2 саат. 3. Тәјини будаг чүмләси (§ 54)—2 саат. 4. Мүбтәдә вә хәбәр будаг чүмлөләри (§ 55)—2 саат. 5. Өјрәдилмиш будаг чүмлөләрә анд чалышмалар, о чүмләдән грамматик тәһлил—2 саат. 6. Бәдән тәрбијәси, идман вә кичијәнәјә анд мөвзулар үзрә ишә (мәсәлән, «Стадионда», «Мән өз сағламлығымы нечә горујурам», «Мәнни күндәлик режимим», «Јарыш» вә с. мөвзулар үзрә)—3 саат. 7. Зәрфлик будаг чүмлөләри (§ 56): зәрфлик будаг чүмлөләри һаггында үмуми мәлүмәт—1 саат; тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләси—2 саат (икинчи саат чалышмаларын апарылмасы вә бу чалышмалар заманы дәрслијин 126-чы сәһифәсиндәки ики гејдә (гејд 1, гејд 2) әлагәдар оларат практик мәлүмәт верилмәси үчүн нәзәрдә тутулур); заман будаг чүмләси—2 саат; будаг чүмләси—2 саат; сәбәб-мәгсәд будаг чүмләси—2 саат; зәрфлик будаг чүмлөләринә анд чалышмалар—2 саат. 8. Өјрәшилмиш будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмлөләрдә дурғу ишарәләриниң ишләнилмәсинә анд өјрәдилмиш (хәбәрларлыгы, изаһлы вә ја сәрбәст) имла—1 саат. 9. Тәркибиндә табели мүрәккәб чүмлөләр олан мәти үзрә ифалә јазы—2 саат.

10. Шәрт будаг чүмләси (§ 57)—2 саат. 11. Ғаршылыг (күзәшт) будаг чүмләси (§ 58)—2 саат. 12. Будаг чүмлөләрә анд чалышмалар (әсәсән грамматик тәһлил)—2 саат. 13. Јохлама имла (табели мүрәккәб чүмлөләрдә дурғу ишарәләриниң ишләнилмәсинә анд) вә сәһвәләр үзәриндә иш—2 саат. 14. Әмәли јазы: һәр һансы бир ишәни јеринә јетирилмәси һаггында гыса һесабат тәртиб етмәк—1 саат.

Васитәсиз вә васитәли нитг—8 саат.

Рабитәли нитгин инкишафы—3 саат.
(чәми 11 саат)

1. Васитәсиз вә васитәли нитг һаггында анлајыш (§ 61)—1 саат.

Ғејд. Бу мөвзу шакирдләрә дәрслијин 142-чи сәһифәсиндәки мувафиг нәзәри материал әсасында өјрәдилмәлидир. Ләкин һәмни материалын кифәјәтләндириши олмадығыны нәзәрә аларат, мүәллим верәчәји мәлүматын әсәсли олмасы үчүн әввәлчәдән мувафиг мисаллар вә чалышмалар һазырламалы, мөвзунун изаһында вә верилмиш билијин мөһкәмләндирилмәсиндә бунлардан кениш истифадә етмәлидир.

2. Васитәсиз нитгдә дурғу ишарәләри (§ 62)—3 саат. 3. Васитәсиз нитгдә дурғу ишарәләриниң ишләнилмәсинә анд өјрәдилмиш (хәбәрларлыгы вә ја изаһлы) имла—1 саат. 4. Васитәли нитг; вәситәсиз нитгин васитәли нитгдә әвәз едилмәси (§ 63—64)—1 саат. 5. Јохлама имла вә сәһвәләр үзәриндә иш—2 саат.

Кечилмишләрин тәкрары—8 саат.

Рабитәли нитгин инкишаафы—2 саат.
(чәми 10 саат)

1. Кечилмиш јазы гәјдаларына анд чалышмалар вә грамматик тәһлил—7 саат. 2. Тәркибиндә кечилмиш гәјдалара, о чүмләдән вәситәсиз нитгдә дурғу ишарәләриниң ишләнилмәсинә анд орфограмлары олан мәти үзрә ифалә јазы—2 саат. 3. Јохлама имла—1 саат.

Ғејд. Јахшы олар ки, нәзәрдә тутулан ифалә тәкрар үчүн әјрилмиш 2—4-чү саатлар арасында апарылсын. Бу, ики јазы ишәни бир-бириниң ардында апармамаг үчүн даһа әлвәршилдир.

Нурпаша НУММЭТОВ,
Пуша районунун Охун кәндипләкни орта
мәктәбинн дил-әдәбијат мұәллими.

ИНША ЖАЗЫЛАРДА ШАКИРД ФЭАЛЛЫҒЫНЫ ВЭ ЖАРА- ДЫЧЫЛЫҒЫНЫ ИНКИШАФ ЕТДИРМӘК ТӨЧРҮБӘСИНДӘН

VIII—X снинфләрдә шакирдләрә әдәбијатдан верилмиш биләјини мөһкәмләндирилмәси, онларын јазылы нитгләринин инкишафы, шәхси јарадычылыг габилитјәтләринин вә фәаллығынын артырымасы үчүн инша јазыларын бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Мән һәлә рүблүк планы тәртиб едәркән инша јазынын мөвзуларыны мөјјәнләшдирирәм. Бу заман ишә слә јанашырам ки, бу, шакирдин шәхси јарадычылығынын вә мустәғиллијинин инкишафы үчүн дә фәјдалы олсун.

Бу чүр инша јазыларын мүвәффәгитјәти үчүн габагчадан апарылан һазырлыг ишләринин планлы вә кејфијјәтли шәкилдә көрүлмәси вачиб шәртдир. Мүәллим чалышмалыдыр ки, шакирд, биринчи нөвбәдә, јазы үчүн мустәғил план тәртибини өјрәсн.

Доғрудур, шакирдләр V—VII снинфләрдә апарылан ифадә вә инша јазылар заманы план тәртиби гәјдалары илә таныш олулар. Лакин V—VII снинфләрдә апарылан инша јазыларла, VIII—X снинфләрдә апарылан ејни характерли јазылар һеч дә бир сәвнјјәдә олмур. Буна көрә дә VIII снинфдә шакирдләрә план тәртибинин гәјдалары һаггында кенши изаһат верирәм. һәм дә бу изаһат садәчә көстәрнш характерли дашымыр. Мәсәлән: VIII снинфдә Низами Кәнчәвинин «Хосров вә Ширин» поемасыны кечәркән, шакирдләрә әсәрдән инша јазачагларыны е'лан едирәм. Билнндији кими, бу әсәрдән мұхтәлиф мөвзуларда инша јаздырмаг олар. Мәсәлән: «Хосров вә Ширин»ин мөзмуну, «Хосров вә Ширин» әсәриндә Низаминин әмәкчи инсанлара рәгбәти», «Әсәрдә зүлмкәр шайларын тәнгиди», «Хосров вә Ширин»дә Ширин сүрәти вә с. Шакирд әвәлчә бу мөвзулардан һансыны јазачагы-

ны билмәдән «Хосров вә Ширин» әсәринин мөзмунуну, образларын характерини, әсәрин бәдни хүсуситјәтләрини өјрәнир. Лакин јазы күшүнә кими шакирдләрә конкрет олараг һансы мөвзуну јазачагларыны билдирмәмәк, мұсбәт нәтичә вермир. Белә олдугда шакирд бүтүн мәсәләләрә үмуми шакилдә һазырлашыр, даһа доғрусу, китабдакы ифадә вә ја чүмләләри әзбәрләмәклә ифајәтләнир. Буна көрә дә, јазыја һәлә бир нечә күн галмыш мән шакирдләрә «Хосров вә Ширин» әсәриндән јазачаглары мөвзуну е'лан едирәм. (Мәсәлән: әсәрдә «Фәрһад вә Ширин мәчәрәси»). Шакирдләр бир күн бу конкрет мөвзу әтрафында һазырлашырлар. Онлар јазыја һазырлашаркән, әсәрдәки Фәрһад мәһәббәтинин гүдрәтини, онун бөјүк әмәјини, шаирин бу әмәкчи инсаны дөврүн һөкмдарына гаршы гојдуғуну әкс етдирән һиссләрдән кичик парчалар сечирләр. һәм дә јазы үчүн сечдикләри бу парчаларла әлагәдар мустәғил олараг фикир сөјләјирләр. Бизчә, шакирд «Фәрһад вә Ширин» әсәрини дәрсликдә олдуғу кими һагыл шәклиндә јазмыш оларса, бу онун шәхси јарадычылығынын вә фәаллығынын инкишафына көмәклик көстәрмәз.

Мән јазы дәрсиндән әвәл мөјјәнләшдирилим мәшғәлә саатында, шакирдләрин јазы үчүн сечдикләри парчалары јохлајырам. Әсәрин үмуми мөзмуну вә идејасы һаггындакы гыса мұсаһибәдән сонра исә шакирдләрә мөвзу илә әлагәдар сәрбәст олараг план тәртиб етмәләрини тапшырырам.

Буну да гејд етмәк лазымдыр ки, бу мөвзу илә әлагәдар план тәртиб едәркән, шаирин башга әсәрләри һаггында шакирдин кириш јазмасына, бизчә, лүзүм јохдур. Чүнки бу, ики дәрс саатында шакирдин јазачагы мөвзуну әһәтә етмәсинә манечилик төрәдә биләр.

Одур ки, шакирдләр план тәртибиндә кириш олараг, «Хосров вә Ширин» әсәринин үмуми мөзмуну вә идејасы илә әлагәдар гыса изаһат верирләр. Јазынын әсәс һиссәсиндә исә: әсәрдә «Фәрһад вә Ширин» мәчәрәсини јазыр, сүрәтләри сәвнјјәси үзәриндә дајанырлар; јазыја јекун вураркән әсәрин Низами јарадычылығында әһәмијјәти, әсәрдә верилмиш идејанын шаирин сонракы әсәрләриндә нечә давам етдиранји вә с. нәзәрдә тутулур. Шүбһәсиз, дәрс заманы вә ја дәрслән сонра апарылан бу һазырлыг ишләриндән сонра шакирдләр мустәғил план тәртиби үчүн бир о гәдәр четинлик чәкирләр.

Јери кәлишкән ону да гејд етмәк истәјирам ки, бә'зән мұәллимләр шакирдин инша јазы заманы һаггында бәис олулан әсәрдән истифадә етмәсини мәсләһәт көрмүр вә буну геј-

синфин шакирдн С. Солтанова өз ишша жазысына белә баш-
ламышдыр:

«Ики амам пар мәним:

Бири —

бешик ашиги,

зәһмәт пәрәстншкары,

јолумда сач агартмыш

әзиз, мейрибан гары.

Бири —

догма Вәтәним,

улдузларым, күнәшим,

сәадәтнин

дијары.

Шаир Аршавәри Дәрбншин сөјләдији бу мисраларда һәр
бир совет адамынын үрәк сөзү, үрәк сәси ифадә олуиушдур-
Вәтәнимиз, бизи өз сүдү илә бәсләјән, илләр бөјү кешн-
јимиздә дајанан догма анамыз гәдәр мейрибандыр».

Шакирд бундан сонра учсуз-бучагсыз торпагларымызда
јашајан халгларын достлуғундан, үмуми бир мәгсәд уғрунда
биркә мубаризәсиндән данышыр. Јазыны С. Вургунун «За-
манын бајрагдары» поемасындан көтүрдүјү бу мисраларда
битирир:

Бир вахтда сәсләнир аддымларымыз,

Бу бирлик чанымыз, нәфәсимиздир.

Бир нәғмә охујур нечә мин ағыз.

Бу өз нәғмәмиздир, өз сәсимиздир—

Бу бирлик чанымыз, нәфәсимиздир!

Бизим фикримизчә, ишша жазыларда вә үмумијјәтлә әдә-
бијјат дәрсләриндә шакирд фәаллығынын вә јарадычылығы-
нын инкишағфы үчүн мүәллимин фәаллығы, ишә һәссас јанаш-
масы әсәс шәртдир.

Һәсән БАЛЫҖЕВ,
В. И. Ленин адына АПИ-нин мүәллими.

V—VIII СИНИФЛӘРДӘ ШАКИРДЛӘРИН ҮСЛУБИЈАТА ДАИР МӘЛУМАТЫНЫН ӘДӘБИЈАТ ДӘРСЛӘРИ ВАСИТӘСИЛӘ МӨҢКӨМЛӘНДИРИЛМӘСИ ВӘ КЕНИШЛӘНДИРИЛМӘСИ ҺАГҖЫНДА

Дилимизин үслубуна даир әсәсли мәлулат шакирдләрә
Азәрбајчан дили вә әдәбијјат дәрсләриндә верилмәлидир. Бу
чәһәтдән V — VIII синифләрдә тәдрис олуиан әдәбијјат
дәрсләринин хүсуси әһәмијјәти вардыр. Нитгин үслубча зән-
кииләшдирилмәсиндә бәдни әсәрләрин дили үзрә вә шифаһи
нитг үзрә апарылачаг ишләрин, һәмчинин ифадәли гираәтин
бөјүк әһәмијјәти вардыр. Бәдни парчаларын дили үзрә апа-
рылан ишләр шакирдләрин лүғәт еһтијатыны артырыр, онла-
ра сөзләри дүзкүн сечмәји вә јериндә ишләтмәји өјрәдир.

Бәдни парчаларын дили үзрә апарылан ишләр дедикдә,
бууну үслуб чәһәтдән әһәмијјәтли олан ики нөвүнү көстәр-
мәк лазымдыр: а) лүғәт үзрә апарылан ишләр; б) мүәлли-
фин дили, онун үслуб хүсусијјәтләри үзрә апарылан ишләр.

Бәзи әдәбијјат мүәллимләри бәдни парчаларын, јахул
һәр һансы шәрин лүғәти үзрә иш дедикдә, јалныз бурадакы
әрәб, фарс, рус вә башга сөзләрин изаһыны нәзәрдә тутурлар.
Әлбәттә, бу ишин истәр бәдни парчанын мәзмунунун анла-
шылмасы, истәрсә шакирдләрин лүғәт еһтијатынын зәнкии-
ләшдирилмәси нөгтеји-нәзәриндән бөјүк әһәмијјәти вардыр.
Анчаг бәдни парчаларын лүғәти үзрә апарылан ишләри бу-
нуна мәһдудлашдырмаг олмаз. Үслубу зәнкииләшдирмәк вә
һәр сөздән јериндә истифадә етмәк бачарығыны шакирдләрә
ашыламаг үчүн сырф Азәрбајчан сөзләри, идиоматик ифадә-
ләр, сөз вә ибарәләрин ишләнмә јерләри барәдә дә јери кәл-
дикчә шакирдләрә мәлулат верилмәлидир. Олар өјрәдилән
парча илә әлағадар олараг синоним вә чохмәналы сөзләр,
идиоматик ифадә вә ибарәләр, бунлары бир-бириндән фәрг-
ләндиран мәна ишчәликләри илә таныш олмалыдырлар.

Мәсәлән, Ч. Чаббарлынын «Севил» пјесиндән VII синфин

дәрслигиндә верилмиш парчадакы бир чүмләни нәзәрдән кечирәк:

«Дејирләр Гиндистанда бөјүк филләр вардыр ки, илләр узуну күчсүз инсанлары бојунларында дашыҗыр вә онларын бизләринә дөзүрләр»¹.

Бу чүмләдәки илләр узуну, дашыҗырлар вә дөзүрләр сөзләрини башгасы илә, мәсәлән, илләр узуну сөзүнү һәмишә, дашыҗыр сөзүнү апарыр, дөзүрләр сөзүнү исадавам кәтирирләр сөзү илә әвәз етмәк олмәзми? Әлбәттә, белә әвәзәтмә ифадәнин тәсир гүввәсини азалдар вә јени чүмләдә нәзәрдә тутулан тәәсүрат ифадә олунмаз. Шакирдләр иса өз ифадәләриндә, јазылы вә шифаһи нитгдә фәргилә вармадан белә әвәзәтмәләрә јол верирләр. Фикри ифадә едәркәи онларда сөз сечмәјә мәсулијәт һисси ашыламаг үчүн мүәллим бәдһи әсәрләрдән кәтирильмиш чүмләләри тәһлил етмәли, әјры-әјры сөз вә ифадәләрин мәна инчәликләрини шакирдләрә баша салмага чалышмәлидыр.

Бу јолла шакирдләр һәм әјры-әјры јазычыларын үслуб хүсусијјәтләри, јарадычылыг техникасы илә таныш олар, һәм дә өзләрини нитг мәдәнијјәтинг јүксәлдә биләрләр.

Дил-әдәбијјат мүәллими нөвбәти дәрсдә кечәчәји шеһри вә ја һекајени тәдрисинә һазырлашаркәи үслуб нөгтеји-нәзәриндән әһәмијјәтли олан мүнһүм проблемләри гејд етмәклә бәрәбәр, бунларын шакирдләрә чатдырычмасы јолларыны да мүәјјәнләшдирмәлидир. Шакирдләрә садәчә оларат:

«Рәсул Рза бу парчада—(Шүшәләрдәки ағ су,

Көнүлләрдәки арзу,

Үрәкләрдә јер салан,

Ифлас, зиван горхусу...).

«көнүл» вә «үрәк» синонимләриндән истифадә етмишдир». — демәклә кифәјәтләпмәлидир. Шакирдләрә өјрәтмәк ләзимдыр ки, бу чүр истифадә мүәллифә нә үчүн ләзим олмушдур? Икипчи дәфә «үрәк» дејил, тәкрар «көнүл» сөзү ишләдилсә иди, нә кими үслуб гүсуру әмәлә кәлә биләрди? Белә олдугда шакирдләр дә өз ифадәләринә тәнгиди јанаша биләр, онлара синоним сөзләрдән истифадә етмәк гәјдәсы өјрәдилмиш олар.

Һәр һансы бир дилин үслуб инчәликләрини гаврамаг үчүн о дилдә јарадан сәнәткарларын дили илә јахындан таныш олмаг ләзимдыр. Горки Лапиншјев адлы бир мүәллифә јазыр:

¹ Н. Ә. Әфәндијев, VII слияф үчүн әдәби гираәт дәрслији, Бәки, 1960, сәһ. 9.

«Сиз аз охумушсувуз, рус дили илә таныш олмаг үчүн сиз мүтләг Туркеневи, Чехову, Короленкову охумалысыз»¹.

Шакирдләри јазычыларын әсәрләр вә онун үслубу үзәриндә ишләмәк үсуллары илә дә таныш етмәк әһәмијјәтлидир. Бунун үчүн көркәмли сәнәткарларымызын әлјазмалары илә танышлығын, мұвафиг музејләрә екскурсиялар тәшкил етмәјин дә бөјүк ролу вардыр.

Шакирдләрин үслубунинг зәнкинләшдирилмәси, онларда тәсирли нитг мәдәнијјәтинин инкишаф етдилрмәси нөгтеји-нәзәриндән әдәбијјат дәрсләриндәки бәдһи охунуш да бөјүк әһәмијјәти вардыр. Фикри мәна инчәликләринин ифадә олунмасында авазлапма, фәсилә вә дурғу мүнһүм рола маликдир.

Елә чүмләләр вә бәдһи парчалар вардыр ки, ону өзүнә-мәхсус аваз вә фәсилә илә охумаг шакирд үчүн чәтин олур. Бәзәи јазычыларымыз нитгин емоционалығы үчүн мүхтәлиф бәдһи тәсвир васитәләриндән (тәдрич, тәкрир вә с.-дән) истифадә едилрләр ки, шакирдләр бунларын руһуну, әһәкиини апчаг дүзкүн оху васитәсилә гавраја биләрләр.

Гејд етмәк ләзимдыр ки, шакирдләрин охусундакы кобул тәләффүз сәһвләринин тәһһиби нитонасија вә фәсилә сәһвләринин тәһһибинә нисбәтән асандыр. Мәсәлән, әкәр шакирд: «Саллағханадан шәһәрә дашынаи әт дашгаларынын үстүндә отуруб кәләрд»². — чүмләсиндә саллағхана вә дашгалары сөзләринин сәһв тәләффүз едилсә (салахана вә дашгылары кими) буну мұшаһидә етмәк вә шакирдә дүзәлтдилрмәк мүәллим үчүн о гәдәр дә чәтин дејилдир. Интонасија сәһвләринә јол верилдикдә, чүмлә вә ибарәләр арасында дүзкүн фәсилә едилмәдикдә иса мүәллим өз нүмунәви гираәти илә бу сәһви дүзәлтмәлидир.

Бу нөгтеји-нәзәрдән Коран стансијасындакы 37 нөврәли сәккизиллик дәмир јол мәктәбнинин дил-әдәбијјат мүәллими Әдаләт Әлијевин иш тәчрүбәсини нүмунәви һесаб етмәк олар. О, һәр бир әдәбијјат дәрсиндә јени өјрәдәчәји сөз вә ја индисматик ифадәләри өз күндәлик планына гејд едилр. Әјры-әјры бәдһи парчаларын дили үзрә иш апармаг үчүн хүсуси саатлар әјырыр, бу парчалары јалпыз лүғәт чәһәтдән дејил, үслуб хүсусијјәтләринә кәрә дә тәһлил едилр. Белә дәрсләр үчүн һазырладыгы күндәлик планда диләминин үслуб инчәликләрини шакирдләрә чатдырмаг ишиндә даһа чох сәһијјәви олан

¹ РСФСР Педагогик Емәләр Академијјеси, Мәктәбдә бәдһи әсәрләрин дилинә өјрәдилмәси, Мәсква, 1955, сәһ. 106.

² Г. Мусајев, V слияф үчүн әдәби гираәт дәрслији, Бәки, 1960, сәһ. 63.

чүмлә, жахад парчаларын һансы сәһифә вә абзасда олдугуну да гејд едир. О, гираәт дәрсләри үчүн дә белә сәһифәни парчалар мұәјјәнләшдирер. Мәсәлә, «Севил» әсәриндә дәрсликдә верилмиш парчанын гираәтини кечәркән онун күндәлик планында ашағыдакы гејдә раәт кәлирик:

«Гираәт заманы авазланмасы чәтти һесаб едиләв вә үслуб чәһәтдән даһа әһәмийәтли олан парчалар үзәриндә хүсуси дајанмалыјам». О, өз планында һәмни парчанын јерләшдији сәһифәни вә абзасы да гејд едир.

Мүәллим бәзән белә парчаларын дүзкүл интонасија илә охусуну тәмин етмәк үчүн башта парчалардан фәргли олараг ону ајры-ајры шакирдләрә дәр-беш дәфә охутдурур вә бу парчаларда тәкрар олуан сөзләрин интгнн тәсир гүввәсини вә дәрәчәдә артырдыгыны изаһ едир.

Әдәләт мүәллимин авазланма чәһәтдән сәһифәни һесаб едиб плана хүсуси олараг гејд етдији ашағыдакы ики парчаны нәзәрдән кечирәк.

1. Балаш—Сәһ... Сәһ! Булутлар үзләширкән Сәһ ондары чахнашдырдын. Көјләрин гүббәләрини бир илдирым кими башымда парлатдын. Мәним атамы гышын сојуг кечәләриндә сәһ бајыра атдын. Сәһ мәним аиләмә дағытдын.» —(сәһ. 93).

Бурада әсәс мәсәлә ифадәнин тәсир гүввәсини артырмаг үчүн «сәһ» сөзүнүн јериндә тәкрар олунамасыдыр. Парчада дәрә дәфә ишләниш сәһ сөзүнү хүсуси интонасија илә тәләффүз етмәк лазымдыр.

2. Севил—... Мән елә билирдим ки, сәһ бу илләр ичиндә дәјишмисән, јазыг ки, сәһ әввәлки кими ајаглара гапаначаг бир м е ш ш а н, өзкәсиндән сәадәт сәләгәси истәјән бир диләнчисән, мән исә артыг әввәлки Севил д е ј и л ә м, мән атылыб тугулачаг бир кукла д е ј и л ә м». (сәһ. 97).

Бу парчадакы мешшан сөзү вә сон ики чүмлә өзүнә мәхсус хүсуси интонасија илә дејилмәсә, һәмни парчанын тәсир гүввәсин авазламыш олар. һәтта бу парчаны өзүнә мәхсус авазла тәләффүз етмәсәк, ү с л у б ч а з ә и ф бир парча кими дә сәсләнә биләр.

Билдијимиз кими V—VIII синиф шакирдләринә әдәбијат нәзәријәсиндән бәзән шејләрин өјрәдилмәси илә јанашы, бәднн тәсвир васитәләри һаггында да мұәјјән мәлүмат верилер. Елә синтактик вә үслуби фигурлар, елә бәднн тәсвир васитәләри вардыр ки, онлардан јалныз бәднн әдәбијатда дејил, чаңлы данышыг дилиндә; интгнн смосноналлығы үчүн шакирдләрин данышыгында да истифадә етмәк зәруридир.

Шакирдләрә белә бәднн тәсвир васитәләрини јалныз нәдән ибарәт олдугуну өјрәтмәклә кифәјәтләшмәли, һәмни васитәләрин интгдә вә кими смосноналлығы јаратдыгыны, булары јерли-јериндә пәчә ишләтмәјин даһа дүзкүл олдугуну һәјәти мисалларла изаһ етмәлидир. Бу кими үслуби фигурларын бәзисини үзәриндә ајрыча дајанаг.

Епитет—мұәјјән сөз вә ја ифадәни гүввәтләндирмәк вә охучуну даһа да тәсирләндирмәк мөгәди илә истифадә олуан бәднн тәјиниләрә дејилер. Шакирдләрә V синифдә епитетләрин мұкәммәл өјрәдилмәси ашаг онларын сифәт һаггында грамматика дәрсләриндә әтрафлы мәлүмат алмасындан сонра мұмкүндүр. Азәрбајжан дили дәрсләриндә сифәт бәһси кечиләркән интгнн тәсирли олмасы үчүн епитетләрдән дүзкүл истифадә етмәјә даир верилмиш мәлүматы даһа да мөһкәмләндирмәк вә кешшләндирмәк үчүн шакирдләри ајры-ајры бәднн парчаларда истифадә олуан епитетләр үзәриндә ишләтмәк лазымдыр. Мәсәлә, VII синифдә Р. Рзанын «Дүймәиләр» («Ленин» поемасындан бир парча) ше'ри кечиләркән шакирдләрә белә бир тапшырыг вермәк әһәмийәтлидир: «Шакири һәмни парчада вә ја онун бир һиссәсиндә ишләтдији епитетләри сечки вә буларын һансы сөзләрә аид олдугуну көстәрин». Мүәллим белә тапшырыглары диггәтлә јохламалы, даһа гүввәтли епитетләри синифдә нүмајиш етдирмәлидир. Лакин һәр чүр бәднн парчанын тәдриси заманы белә тапшырыглар вермәк дүзкүл дејилер. Бу кими тапшырыглар јалныз епитетләрә зәнкнн олан бәднн парчаларын тәдриси заманы верилмәлидир.

Бөјүк сөз устасы вә көркәман педагог Л. Н. Толстој јазырды:

«Әкәр шакирдин өзү мәктәбдә һеч бир шеј јаратмагы өјрәнмәсә, бүтүн һәјәти боју о һәмнишә јалныз төглид едәчәк, кәјјачылыгга мәшгул олачагдыр»¹.

Бу чәһәти нәзәрә алараг шакирдләри јарадычы тапшырыглар үзәриндә ишләтмәк олар.

Тәзад—бир-бирини әкәи олан сөзләрин гаршылашдырылмасы илә фикрин даһа смоснонал бир шәкилдә ифадә олунамасыдыр. Мәсәлә:

А ч л ы г а көстәрәк таб,

Т о х заманлар кәләчәк... (С. Вургуи).

Сәфир кәһ с ә р т данышыр,

К а к да м ү л а ј и м, арам... (Р. Рза).

¹ РСФСР Педагожи Елмаәр Академијәси, Мәктәбдә бәднн әсәрләрини дәншәи өјрәдилмәси, Москва, 1955, сәһ. 106

Биринчи парчада ач ва тох, икинчи парчада исэ сэрт ва мулајим антонимләрини гаршылашдырылмасы илэ фикир даһа гүвәәтлн ифада еднмишдир. Шакирдләрә белә үслуби јоллардан истифада етмәји өјрәтмәк үчүн ади данышыгдан мисаллар кәтирилмәлидир. Мәсәлән, «Нәинки сән, чалышмаг сәјәсиндә ән зәиф шакирд дә әлачы ола биләр». Әлбәттә, бу чүмләдәки фикир «Сән әлачы ола биләрсән» чүмләсиндәки фикрә инсәбәтәи даһа гүвәәтлн дир. Бу исэ јалныз «ән зәиф» вә «әлачы» кими әкс мәналы сөзләрни гаршылашдырылмасы илэ мүмкүн олмушдур.

Тәдрич—фикрин кет-келә гүвәәтләндирилмәсинә вә ја зәифләмәсинә дејиләр. Јухарыда «Севил» пјесиндән көтүрүлмүш парчалар бунун үчүн дә мисал ола биләр. Белә һалда фикрин кетдикчә һәјәчанлы ифадәси интонасијаја тәсир кәстәрир. Башга сөзлә, белә чүмләләрн охумаг үчүн дә хүсусән авазланма тәләб олушур.

Риторик суал—билдијимиз кими суал, мүсәһибдән мүәјјән чаваб алмаг мәгсәди илә верилр. Риторик суалда исә белә мәгсәд күдмүрүк. Белә суал үчүн ја һеч бир чаваб тәләб олунмур вә ја онун чавабыны данышан өзү верир. Бунунла һеч дә динләјичинин белә суала чаваб вермәсини гадаған етмирик. Риторик суалын верилмәсиндә әсиә мәгсәд динләјичи вә ја охучунун диггәтини һәр һансы мәсәлә әтрафына даһа чох чәләб етмәкдән ибарәтдир.

Гошалыг—ики һадисә, предмет вә һалын паралел тәсвири јолу илә онларын гаршылашдырылмасыдыр. Белә гаршылашдырмалар објектин охшар вә фәргли чәһәтләрини габарыг шәкилдә нәзәрә чатдырыр. Бәдин әдәбијјатда бунун мүхтәлиф формаларындан истифада едилр (тематик гошалыг, сәс гошалыгы вә с.). Ади данышыгда бу үсулдан он чох ики һадисә вә ја предметин нәзакәтлә гаршылашдырылмасы заманы истифада едилр. Бурада һәр ики објектин үстүн-лүјү долајысы илә нәзәрә чатдырылыр.

Мәсәлән, «Кәничләр һәмнишә биздә гнјмәтлндир, гочалар һәр јердә бизим фәхримиздир» (Ј. Кумач).

Анафора—бирләшмә, сөз вә ја сәсләрни тәкрары илә ифадәни гүвәәтләндирмәк үчүн ишләднлән үслуб фигурларындан бирндир. Анафора өзүнү үч формада кәстәрир:

а) **Фонетик анафора**—ејни сәсләрни тәкрары илә дүзәлир. Бу чүр анафорадан шәрәдә истифада едилсә дә, ади данышыг дилиндә демәк олар ки, ондан истифада едилмир.

б) **Лексик анафора**—сөзләрни тәкрары илә әмәлә кәлән анафорадыр.

в) **Синтактик анафора**—ејни сөзләрни дсјил, ејни бирләшмәләрни тәкрары илә дүзәлир. Мәсәлән: Мән дүшмәнәм сизни ган ичиндә үзән тәхтү тачыныза!

Мән дүшмәнәм сизни инсан әти јејән ики башлы гарталыныза!

Мән дүшмәнәм сизни сүнкү вә пулемјот үстүндә дуран һөкмираилыгыныза!

(Ч. Чаббарлы)

Бу парчада бирләшмәләр бир нечә дәфә тәкрар олунмушдур ки, бу чүр анафора синтактик анафора һесаб едилр.

Сөз бурахма һадисәси—фикри јыгчам вә емоционал шәкилдә ифада етмәк үчүн контекстдә асаилыгла аңлашыла билән сөзләрни гәсдән бурахылмасыдыр. Бу сөз бурахма һадисәсини һәмчинс үзвләрдәки ихтисарла ејниләшдирмәчәли. Билдијимиз кими фикри јыгчам шәкилдә ифада етмәк үчүн һәмчинс үзвләрдә бәзи ејни шәкилчләр, һәмчинини бир нечә һәмчинс тәрәфи олан тәјини сөз бирләшмәләрнидә бир нечә ејни тәрәф гәсдән ихтисар олушур. Сөз бурахма һадисәсиндә исә бурахылан сөз һеч дә һәмчинс үзв дејилдир. Мәсәлән, «Отуруб јухары башда—әмри әмр далынча»—чүмләсиндә бурахылан вә ја ихтисар олунан «көндәрир» хәбәри һәмчинс хәбәр дејил, бәлкә һәмниш чүмләнни јекәнә хәбәридир. Әлбәттә, хәбәри бурахылан бу чүмлә «Отуруб јухары башда, әмри әмр далынча көндәрир» чүмләсинә инсәбәтәи даһа гүвәәтлндир.

Бағлајычысызлыг вә чохбағлајычылыг—алтынчы синифдә бағлајычылар бәһсини кечәркән шакирдләр бунун итгдәки әһәмијјәти вә истифада олунма гәјдәлары илә дә таныш олурлар. Истәр бағлајычыдан јерсиз истифада етмәк, истәр сә дә лазым олан јердә бағлајычы ишләтмәк нәинки ифадаһини зәифләјинә, һәттә фикрин гәјри-дәғиғ ифада олунмасына дә сәбәб ола биләр. Бәдин әдәбијјатда бәзән бир парчада бир нечә бағлајычыдан истифада едилдији һалда, бәзән дә һеч бир бағлајычыдан истифада едилмир. Јеринә көрә һәр ики үсул фикрин даһа тәсирли ифада олунмасына сәбәб олур. Әдәбијјат дәрәләриндә бүтүн буларын сәбәби изаһ едилмәди, фикрин даһа тәсирли ифада олунмасы үчүн шәкирдләрә дә өз итгиндә бу кими үслуб маневриндән истифада етмәк гәјдәлары өјрәдилмәлидир. Ашагыдаки парча чохбағлајычылыг үчүн јахшы мисал ола биләр:

«Дил чамийжэтэ итсавтар араһында үнөһжэтэ васытаси ки- ми, адамларэ бир-бирини баша дүшмөк вэ итсавт фазийжэти- ний бүтүн саһалэриндэ, һэм итсавтса саһэсиндэ, һэм дә итсавтса мүнэсибэтлэр саһэсиндэ, һэм сиһасэт саһэсиндэ, һэм дә мэдэниһжэт саһэсиндэ, һэм ичтиман һэһатда, һэм дә мэншэтдэ биркэ ишлэмэһи саһмана салмаг имканы верэн бир васытэ киһи хидмэт едир»... (И. Сталин) Көрдүһүмүз киһи бу парчада чохбаглаһычылыг киһи үслуб фигурундан истифадэ етмөк, онун даһа аһанкдар олмасыны тэмни етмишдир.

Груплашдырыб саһмаг—бу да бир нөв чохбаглаһычылыг вэ баглаһычысызлыг адландырдыгымыз үслуб фигуруна жа- хындыр. Чүһки груплашдырыб саһмаг да эн чох баглаһычы- лар васытэсилэ мүмкүн олур. Бу үслуб фигурундан истифадэ етмөк бир тэрөфдэн баглаһычыларып тэкрарына јол вермэһин гаршысыны алмагла јорғуулауғу арадан галдырыр, дикэр тэр- өфдөн парчаны даһа аһлашыгылы вэ аһанкдар олмасыны тэмни едир. Мәсәләһ, «Пионерлэр вэ мәктәблилэр, комсо- молчулар вэ комсомолчу, гызлар билликлэрэ әзмлэ јиһәләһмә- јэ чалышыһ!».

Чүмлэ ортасында сөз тэкрары—анафора киһи бундан да ифадэни гүвәтләндирмөк мәгсәдилэ истифадэ едилир. Ла- кин анафора сөз вэ ја бирләшмәһин чүмлэләһини башында тэкрарына деһилирсә, бу, чүмләһини ортасында еһни сөзүн тэкр- ар олунмасындан ибарәтдир. Мәсәләһ, «һалбуки, бүтүн чаһаны бәсләһән, бүтүн ордулары силаһландыраһ, бүтүн сәрмәјәдарлары—бүтүн саһиһкарлары сәрсәмләдән, һәп бу аһиз саһдығыһыз әмәләһ, һәп о һасырлы әлләрдир» (һ. Чавид). Көрдүһүмүз киһи, бу чүмләһини ортасында «бү- түн» сөзүнүн дөрд дөфә тэкрар олунмасы фикриһ даһа тәһсир- ли ифадэ олунмасына имкән вермишдир.

Бу киһи бәһии тәсвир васытәләһини—үслуб фигурлары- ны шакирдләрә даһа мүкәммәл мәһимсәтмөк үчүн, јери кәл- дикчә онлары тапшырыгылар үзәриндә даһа чох ишләтмөк ла- зымдыр.

Шакирдләһини нитг мэдәниһжәтинини јүксәддиһмәсиндә онларып ш и ф а һ и н и т г и н д ә к и үслуб сәһвләһинини диг- гәтлә тәһһини, башга васытәләрә итсәбәтән бир сыра үстүнлүк- ләрә маликдир. Шакирдләр итәр дил-әдәбиһжәт, итәрсә дә башга дерсләри һағыл едәркән өз данышыгыларында мүхтәлиф үслуб нормаларынын позуһмасы һалларына јол верирләр.

Шифаһи нитгдәки үслуб сәһвләри үзәриндә апарылан иш- јухарыда гејд етдиһимиз киһи, даһа әһәмиһжәтән бир үсуһ-

лур. Мәсәләһ, мүәллиһм јаһадычы јазыларда јол верилән үс- луб сәһвини һә гәдәр диггәтлә тәһһин етмәјә вә бу сәһвини ма- һиһжәтини шакирдә чатдырмаға чалыһса да мәгсәдә там мү- вәффәһ ола билмир. Лакин шифаһи дәрсләрдә бир үслуб сәһвини үзәриндә 2—3 дәһигә даһаныб, бу сәһвин бүтүн ха- рактерини шакирдләрә чатдырмаг вә арадан галдырылмасы јолларыны көстәрмөк имканы вардыр. Бу јолла һәм сәһв едә- һә, һәм дә бүтүн синиһф шакирдләһинә лазыми тәһсир көстәр- мөк мүмкүндүр. Һалбуки јаһадычы јазылардакы үслуб сәһв- ләри үзәриндә апарылан ишләр өз характеринә көрә бир сы- ра мәһдудийжәтләрә маликдир.

Бәһән фәһн мүәллиһмләри, һәтта дил-әдәбиһжәт мүәллиһм- ләри дә шакирдин дәрси өјрәндиһинә даир гәһәәт әлдә етмәк- лә иһи битмиһ һесаһ едир вә белә там гәһәәтдән сонра дәрс даныһан шакирдә јүксәк гејмәт верирләр. Шакирдин һәр һансы мөвзуну мүкәммәл мәһимсәмәси һәлә киһәјәт деһил- дир. О, еһни заманда билдиһини, өјрәндиһини дәһиг шәкилдә, образлы бир дилдә сәрбәст сурәтдә ифадэ етмәһи дә бачар- малыдыр. Мәктәһин бүтүн фәһн мүәллиһмләри, хүсусилә дил- әдәбиһжәт мүәллиһмләри шакирдләһини дәрси даныһмасына вә суаллара чаһаб вермәһинә бу чүр тәләбкарлыгыла јаһашмагла һәм онларып иһтг мэдәниһжәтинини иһкишағына, үслубча дүз- күһ даныһмаг бачарығына јиһәләһмәһинә һаһл олар, һәм дә онларып дәрсә һазырлаһма мәһуһийжәтини артырар.

Дәрс даныһан шакирдин ифадәһиндәки үслуб сәһвләри- ни нечә тәһһин етмәһи?

Үслуб сәһвләһини јериндәчә дүзәлтмөк лазымдыр. Пси- холоһи чәһәтдән еһтијәтлә јаһашылдыгда, синиһфдә дәрс да- һыһан шакирдә белә мүдәһиләләр ади гејдәја чеврилдикдә гүсурлары арадан галдырмаг мүмкүн олур. Һәм дә дәрсә мү- кәммәл һазырлаһшыһ шакирдин данышығына һеч бир мүдә- һилә мәнфи тәһсир көстәрә билмәз.

Бир дил-әдәбиһжәт мүәллиһми киһи мән иһтги һәдһиз дәрә- чәдә гүсурлу оһан шакирдин данышығында јол вердиһи беш- алты сәһв чүмләһни тәһһин етмөк үчүн ону даһандырмыһам, данышығыны даһам етдирмәһи лазым билмәһмишәм, һәтта даһбадаһ бир нечә дөфә билиһини дә гејмәтләндирмәһмишәм. VIII синһфә гәдәр гүсурлу нитг илә кәләһ белә шакирдә тә- сир көстәрмәклә, әз мүддәтдә онун нитг мэдәниһжәтинини јүк- сәддиһмәһиндә дөнүш јаһада билмишәм. Чүһки өз даһраны- шыһла шакирди руһдан саһмамаға да чалышырдым.

Мүәллиһм мүәјжән етдиһи үслуб сәһвләһинини характерини вә онларып арадан галдырылмасы јолларыны шакирдләһини

фээллыгы илэ мүүжнэлэшдирмэлдир. Бу чәһәтдән дә Әдаләт мүүаллимни иш тәчрүбәси диггәтәләјигдир. Өз данышыгында бир нечә ләфә «о» әвәзлийини тәкрарына јол верәрәк јоручулуг әмәлә кәтирән шакирдди дајандыран Әдаләт мүүаллим әвәлчә данышана, сонра исә бүтүн синфә мурачиәт едир:

—Бу парчаны (парча тәкрар едилир) үслуб чәһәтдән дүзкүн һесаб етмәк олармы?

Шакирд—Хејр, мүүаллим, бу парчаны үслуб чәһәтдән дүзкүн һесаб етмәк олмаз.

Мүүаллим—Нә үчүн дүзкүн һесаб етмәк олмаз?

Шакирдләрдән бири—Чүнки бу парчада «о» әвәзлийини үч ләфә далбадал тәкрар олунмасы чүмләнни үслубуну позур.

Мүүаллим—(әвәлчә данышана, сонра бүтүн синфә) Инди башга синонимләрдән истифадә етмәклә (јә'ни ону әвәз едә билән башга сөzlәрдән истифадә етмәклә) һәмни үслуб гүсуруну арадан галдыра биләрсинизми?

Шакирдләр һәмни парчаны бир нечә шәкилдә ифадә едилрәр. Мүүаллим шакирдләрни фәаллыгы илэ ајры-ајры ифадәләри мугајисә едәрәк, үслубча һансынын даһа дүзкүн, даһа јыгчам вә тәсири олдуғуну ајдылашдырыр. Бу, шакирдләрни шифаһи нитгиндәки үслуб сәһвләрини арадан галдырылмасында әј јахшы үсуллардан биридир. Һәмни үсул шакирдләрә фикри дүзкүн ифадә едән дәгиг чүмлә сечмәји, өзүнүн тәртиб етдији чүмләләрә тәнгиди мүнәсибәт бәсләмәји дә өјрәдир. Бунула шакирдләр үслубун сәһв вә дүзкүнлүјүнүн, гүвәтли вә ја зәифлийини мүүжнәләшдирилмәсиндә јеканә ме'јар, јахуд васитә олан експериментни нә демәк олдуғуну да өјрәнмиш олулар.

Шифаһи дәрсләрдә шакирдләрн өз нитги үзәриндә ишләтмәк нөгтеји-нәзәриндән Бақы шәһәриндәки 14 нөмрәли мәктәбин мүүаллими Фикрәт Әбдүррәһимовун иш тәчрүбәси даһа чох диггәтәләјигдир. О, мүмкүн гәдәр шакирдләрни шифаһи нитгиндәки үслуб гүсурларыны онларын өзләринә дүзәлтдирмәјә чалышыр, көмәкчи суалларла бу үслуб гүсуруну арадан галдырмаг үсулуну да шакирдләрни өзүндән алыр. Фикрәт мүүаллим шакирдин билијини гүјмәтләндирәркән, онун дәрси нечә мәнимсәмәсиндән даһа чох, өјрәндијини нечә ифадә едә билмәсинә диггәт јетирир. Фикрәт мүүаллимни дәрс еддији једдинчи синиф шакирдләрн јолдашларынын данышыгындакы һәр чүр сәһви дүзәлтмәји адәт етмишләр. Дәрс сөјләмәк үчүн лөһнәјә чағырылмиш шакирд өз данышыгыны гуртарар-гуртармаз јердә отуран бәзи шакирдләрни әли галх-

мыш олур. Лакни булар дәрси данышмаг үчүн дејил, јолдашынын данышыгындакы мәзмуи вә үслуб сәһвләрини дүзәлтмәк үчүн әл галдырылар. Шакирдләрлә мүүаллим арасындакы мүнәсибә ашағыдакы шәкилдә давам едир:

Шакирд—Мүүаллим, Т-нин ишләтдији филан чүмлә үслубча дүз дејилдир.

Мүүаллим—Бәли, орада чатышмамазлыг вардыр. Бәс, бу нәдән ибарәтдир, бәлкә сән өзүн дејәсән (дәрс данышана мурачиәт едир).

Дәрс данышан шакирд бу сәһвин характерни ајдылашдырыр, дүзәлдә билмәсә, онда ону дүзәлтмәк вәзифәси әвәлчә сәһви гејд едән шакирдин, даһа сонра исә бүтүн синиф шакирдләрини үзәринә дүшүр. Бәзән шакирдләр даһа гүвәтли ифадәләр тапмагда чәтинлик чәкдикдә мүүаллим дә онлара көмәк едир.

Шакирдләрни үслубунун зәнкинләшдирилмәси, онларын өз данышыгына тәнгиди мүнәсибәт бәсләмәси саһәсиндә бу, әј јахшы васитәләрдән биридир.

V—VIII синифләрдә һәр һансы бәдни парчанын өјрәдилмәси вә гираәти үчүн ајрылмиш ики-үч сааты бөлүшдүрәркән, бәзән мүүаллимләр сәһв олараг парчаны механики сурәтдә ики-үч һиссәјә бөлүр вә һәр бир һиссәнин өјрәдилмәсинә бир саат вахт верирләр. Бу үсулла гәтијјән разылашмаг олмаз. Бәдни парчанын тәдрисиндә бир сыра мүнәм гүсурлара малик олан бу үсул, үслубијјат ишләрини апарылмасына да имкан вермир.

Мүмкүн гәдәр бу саатлардан бирини һәр һансы парчанын планлашдырылмасына сәрф етмәк даһа әһәмијјәтли оларды. Бу чәһәтдән дә Фикрәт мүүаллимни иш тәчрүбәси диггәтәләјигдир. О, бүтөв бир дәрс саатыны һәр һансы бәдни парчанын планлашдырылмасына сәрф етмәклә јахшы нәтичәләр әлдә едә билир.

VII синифдә «Мирзә Сәфәр» һекајәсини биринчи парчанын планлашдырылмасына Фикрәт мүүаллим хусуси саат ајырмашды. О, әвәлчәдән парчаны беш һиссәјә ајырыр вә буна ашағыдакы гејдада сәрлөһнәләр верәрәк, өз күндәлик планына гејд едир:

1. Илк абзас—Мирзә Сәфәрни шәхсәјјәти.
2. Иккинчи абзасын башлангычындан «Белә адамлар гызлар сәвәзләр» чүмләсинә гәдәр—Гөишу гыз Сәфәри рәдд едир.
3. «Ахшам гызин атасы дүкандан кәлди чүмләсиндән, «... дүнја көрмүш кишидир» ифадәсинә гәдәр—Әрлә әрвәлини мәсләһәти.

4. «Сәһәр ғызын атасы...»дан, «...атасы неч кәсә вермәжә-чәк» гәдәр—Һачың Әбдүләзизини дүканында.

5. «Кеҗфиҗәт Сәфәрә тә'сир едиб»дән ахыра гәдәр—Мирзә Сәфәр кәндә.

Фикрәт мүәллим дәрсә башлаҗан кими сәрләвһәләри өзү е'лән етмәжә тәләсмир, хеҗли суал-чавабдан сонра нәзәрдә тутулан сәрләвһәни шакирдәләрин өзүндән алыб лөвһәжә яззыр. Мәсәлән, биринчи һиссәжә сәрләвһә вермәк тәхминән ашагы-дакы шәкилдә олур:

Мүәллим—(илк абзасы бир нәфәр шакирдә охудуб гуртардыҗдан сонра) Бу парчада нәдән данышылыр?

Шакирд—Бу парчада Мирзә Сәфәрдән данышылыр.

Мүәллим—Јәни Мирзә Сәфәрин нәжиндән сөһбәт кедир?

Шакирд—Мирзә Сәфәрин кеҗиминдән, һамынын она етирам бәсләмәсиндән вә көзәл данышмасындан сөһбәт кедир.

Мүәллим—Даһә нәжиндән?

Шакирд—Һәмчинин Мирзә Сәфәрин ше'р охумасындан, тәрчүмәчилиҗиндән вә чаваплыҗда ше'р јазмасындан да данышылыр.

Мүәллим—Булар һамысы бизи Мирзә Сәфәрин нәји илә таныш едир? Башга сөзлә, биз Мирзә Сәфәрин нәји барәдә мә'лумат алырыҗ?

Шакирд—Булар һамысы бизи Мирзә Сәфәрин шәхсијәти илә таныш едир.

Мүәллим—Демәли, ушаҗлар, бу парчада Мирзә Сәфәрин ким олмасы, онун шәхсијәти барәдә сөһбәт кедир.

Бәс, онда бу парчаја јыҗчам шәкилдә нечә сәрләвһә вермәк дүзкүн оларды?

Сон суала шакирдләр мүхтәлиф чаваблар верирләр. Нәһәјәт, мүәллим нәзәрдә тутулан чавабы алыб лөвһәжә яззыр, сәһв чавабларың түсуруну исә тәмкинлә изаһ едир. Бу җајда илә бүтүн беш һиссәжә сәрләвһәләр верилиб, лөвһәжә яззылыр вә парчаын мәзмуну тәртиб едилмиш план әсасында шакирдләрә нағыл етдирилир. Синиф ишләри гуртардыҗдан сонра мүәллим һекајәнин улдузларла бөлүнмүш дөрд һиссәсини һәр биринә мәнтиги, јыҗчам вә үслубча дүзкүн сәрләвһәләр вериб кәтирмәји евә тапшырыр. Тапшырығы верәркән мүәллим сәрләвһәләрин верилмәси заманы көзләнилмәли олан мүһүм тәләбләри бир даһә шакирдләрин јадына салыр.

Бу үсул шакирдләрин нитҗлини үслубча зәркишләшдирилмәсинә көмәк етдиҗи кими, ајры-ајры парчаларын мәзмунуну шуурлу мәнимсәнилмәсинә да көмәк едир вә шакирдләрин јарадычылығыны ишкишаф етдирир.

Бағыр БАҒЫРОВ,
Кировабад шәһәриндәки 21 нөмрәли
мәктәбин әдәбијат мүәллими.

V—VIII SINIFLƏRDƏ JAZYÇYNIN TƏRÇUMƏJI-HALYNIN ƏJRƏDİLMƏSİ TƏCRÜBƏSİNDƏN

V—VIII siniflərdə müfüm məsələlərdən biri də jazyçynın tərçüməji-halynın əjrədlməsidir. Təcrübə kəstəriri ki, jazyçynın tərçüməji-halynın düzğun üsulə şakirdləərə çatdırylması һәмни дәрсләрин даһә мараҗлы кечмәсинә сәбәб олур. Јазычының тәрчүмәји-һалының шакирдләрә әјрәдилмәси мүәллиндән бөјүк һазырлыҗ тәләб едир. Олур ки, мүәллим бу сәһәдәки ишини әввәлчәдән планлашдырмалы, сөјләјәчәји мә'луматы шакирдләрин јаш вә билик сәвијәсинә ујғушлашдырмалыдыр.

Јазычының тәрчүмәји-һалының әјрәдилмәси ашагыдакы тәрздә ола биләр:

1) һәр һансы бир сәнәткарын тәрчүмәји-һалыны әјрәдмәшидән әввәл шакирдләр онун јашадығы дөвр һаҗғында мә'лумат алырлар. 2) Онлар јазычының тәрчүмәји-һалыны әјрәнәркән онун симасында халга хидмәт етмәјин көзәл нүмүнәсини көрүрләр. 3) Јазычының тәрчүмәји-һалы илә таныш олан шакирдләр кечилән әсәрләри даһә дәриндән әјрәнмәжә сәј кәстәрир вә онун әсәрләриндәки идејаны дүзкүн дәрк едирләр.

Чох заман јазычының һәјәти һаҗғында китабда верилән мә'лумат механики сурәтдә шакирдләрә мәнимсәдилир; орада олан әсас фикирләр, јазычының һәјәтының мә'насыны тәшкил едән һөкмләр ачылыб шакирдләрә мәнимсәдилмир.

Мән V sinifдә Низами Кәнчәвинин һәјәти һаҗғында данышмаҗла онун јашадығы дөвр һаҗғында да ғыса мә'лумат верирәм.

Јазычының һәјәти һаҗғында шакирдләрә мә'лумат вериләркән, тарихилик принципнә чидли әмәл едилмәлидир. Мүәллим XX әср шаири һаҗғында данышаркән, XII әсрдә јашајан јазычы һаҗғында дедиҗи сөзләри тәкрат етмәмәлидир. Дөвр дәјишдиҗи кими мүәллимни сөһбәти дә дәјишилмәлидир.

Мәсәлэ тәрчүмеји-һалын садәчә өјрәдләмәси үзәриндә дејиләир. Мәсәлә, һәмнин тәрчүмеји-һалда һәјин вә нечә өјрәдләмәси үзәриндәдир. Мән һәр һансы бир јазычынын тәрчүмеји-һалыны шакирдләрә өјрәдәркән ашагыдакы чәһәтләрә фикир верирәм:

а) Китабда јазычынын һәјаты шакирдләрни јаш вә биллик сәвијјәсинә ујғун бир шәкилдә верилмишми, орада ишләнгән мүхтәлиф ад вә һадисәләр һаггында ушагларын аз да олса мә'луматы вармы?

б) Һәмнин парча јазычынын тәрчүмеји-һалынын әсәс чәһәтләрни шакирдләрни шүүрунда чанландыра билirmi? Чүмләләр нә шәкилдә верилмишдир? Һадисәләр садә вә долғун шәкилдә тәсвир едилмишми?

в) Јазычынын һәјатыны тәдрис едәркән һансы әјани вә сәнтләрдән истифада етмәк олар?

г) Нәһәјәт, верилмиш парчанын (әсәрни) јазычынын тәрчүмеји-һалы илә нә дәрәчәдә бағлы олуб-олмамасы.

Бүтүн бу чәһәтләри нәзәрә алдығым үчүн мән јазычынын һәјатынын марағлы тәдрис едилмәсинә һанс олур, бу сәһәдә чәтһиләк чәкмирәм.

Мән Азәрбајҗан совет јазычыларынын шакирдләр тәрәфиндә јахшы вә дәриндән өјрәнилмәсинә хүсуен диггәт јетирирәм. Мәсәлән, хааг шаирн Сәмәд Вурғунун һәјаты һаггында анчаг VII сивиф дәрәлијиндә мә'лумат вардыр. Програмда С. Вурғунун һәјатына 1 саат, «26-лар» поемасынын өјрәнилмәсинә исе 4 саат вахт верилмишдир. Дәрәликдә исе шаирин һәјаты илә бирликдә онун јарадычылығы һаггында да кениш мә'лумат вардыр. Мән програм материалыны планлашдыраркән бир саат шаирин һәјатына, бир саат јарадычылығы һаггында үмуми мә'лумата, 3 саат исе «26-лар» поемасынын кечилмәсинә вахт ајырырам.

V—VIII сивифләрдә әдәбијјатын тәдрисиндә биздән тәләб олунан одур ки, биз јазычы вә ја онун әсәри һаггында сөһбәт апараркән шакирддә һәмнин фәһмә марағ ојадаг. бу күнкү совет адамларынын јүксәк кејфијјәтләрни онларын көзү гаршысында чанландыраг. Чох китаб охујан шакирд ону марағландыран мәсәләләрә һәмнин китабларда чаваб ташыр. Онун шүүру формалашыр, сөз еһтијаты артыр. Буну јеринә јетирмәк үчүн һәр бир мүәллим биринчи иввбәдә јазычыны шакирдә тәһәтмәли, онун јашадығы дөврү она мәһимсәтмәли, јазычынын һәјатынын әсәс чәһәтләрни онлара чатдырмәлидыр.

Кәрим КӘРИМОВ,
Имшли шәһәр орта мәктабинин
дил-әдәбијјат мүәллими.

ГРАММАТИКА ДӘРСЛӘРИНДӘ ШАКИРДЛӘРИН МҮСТӘГИЛЛИК ВӘ ФӘАЛЛЫҒЫНЫ ИНКИШАФ ЕТДИРМӘК ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Шакирдләрни әгли фәаллығыны вә мүстәгиллијини инкишаф етдирмәк үчүн грамматика дәрсләриндә кениш имканлар вардыр. Бу имканлардан бачарыгла истифада етмәк, шакирдләрни дәркетмә фәаллығыны вә мүстәгиллијини инкишаф етдирә билән јени-јени мүтәрәгги үсул вә васитәләр ахтарыб тапмаг мүәллимләримизни гаршысында дуран мүһүм вәзи-фәләрдәндир.

Тәчрүбә көстәрир ки, тәлим процесиндә шакирдә һәр шеји һазыр шәкилдә тәгдим етмәк о гәдәр дә јахшы нәтичә вермир. Мәсәлән, мүәјјән грамматик гајдакы вә ја тәрифн һәмншә мүәллимин өзү изаһ етмәси, она данр мисаллар сөјләмәси, нәтичә чыхармасы вә с. шакирдләри пассивләшдирир. Белә олдугда шакирдләр јалныз дејиләнләри ешитмәклә кифајәтләнир, онун һаггында мүһакимә јүрүдүб мүстәгил фикир сөјләјә билмирләр. Бүтүн бунлар дәрсин гуру вә марағсыз кечмәсинә, билијин сәтһиләјинә, шакирдләрни исе диггәтсизлијинә сәбәб олур. Әксинә, јени мөвзуну, өјрәдилән һәр бир грамматик гајда вә ја гануну шакирдләрни фәал иштираки илә изаһ етдикдә дәрс чанлы вә марағлы кечир. Онлар дүшүнүр, фикирләшир, тәһлил апарыр, тутушдурур, мүгајисә едир, нәтичә чыхарырлар ки, бу да мөвзунун шүүрлу сурәтдә мәһимсәнилмәсинә вә газаналмыш биликләрни давамлы олмасына мүсбәт тәсир көстәрир. Мән һәр бир конкрет мөвзунун мәзмун вә гурулушундан асыла олараг мәһимсәмәнин шүүрлу јолла кетмәсинә, шакирдләрни дәркетмә фәаллығынын вә мүстәгиллијинин инкишаф етдирилмәсинә хүсуен фикир верирәм.

Бу чәһәтдән ашагыдакы бир нечә мөвзунун тәдрис процесиндә шакирдләрни фәаллашдырмәсы моментләрни нәзәрән кечирәк.

V сивифдә г, к вә т сәнтләрни орфографијасыны изаһ едәркән ләвһәјә алт-алта олмаг үзрә «г» вә «к» сәмити илә

ајдылашдырыр вэ шакирдлэрини фэал иштиракы илэ II нөв тэ'јини сөз бирлэшмэсинэ тэ'риф берирэм: биринчи тэрэфи һал шәкилчиси гәбул етмәјән, икинчи тэрэфи иеә итсәт шәкилчиси гәбул едән бирлэшмәјә II нөв тэ'јини сөз бирлэшмәси де-јиләр.

Бундан сонра II нөв тэ'јини сөз бирлэшмэлэрини башта чәһәтлэрини, хусусән оиларыи чүмлэ үзвү олмаг хассәсини шакирдлэрини иштиракы илэ ајдылашдырырам.

Бу мәгсәдлэ лөвһәјә, тәхминән ашагыдакы кими чүмләләр јаздырырам:

ким?

1. Мәктәб директору **КӘЛДИ**.

кимә?

2. Дафтәрләри синиф рәһбәринә **ВЕРДИМ**.

пәндиләр?

3. Вәли **КОЛХОЗ СӘДРИДР**.

һараны?

4. Трактор пәмбиг тарласыны шумлајыр.

Һәмни чүмләләри синтактик тәһлил едир вэ чүмлэ үзвәлэрини мүәјјәнләшдирирәм.

Һәр бир чүмлэ үзвүнүн аятындан мә'лум шәрти хәтләри чәкирәм. Чүмләләрдәки икинчи нөв тэ'јини сөз бирлэшмәләрини алтындан мүнәфиг чүмлэ үзвү хәттини чәкмәкдән башта, оиларыи үстүндән чүмлэ үзвү кими чаваб олдуглары суаллары да јазырам.

Шакирдләрә баша салырам ки, II нөв тэ'јини сөз бирлэшмәләри чүмләдә мүхтәлиф үзв вәзифәсиндә: мүбтәдә, хәбәр, тамамлыг, тэ'јини вә зәрфлик вәзифәсиндә ишләнә билир.

Бүтүн буилардан сонра шакирдлэрини гәршысында белә бир суал гојурам: чүмлэ үзвү олмаг чәһәтдән I нөв тэ'јини сөз бирлэшмәси илэ II нөв тэ'јини сөз бирлэшмәси арасында нә фәрг вәр?

Ш. — Чүмлэ үзвү олмаг чәһәтдән һәмни бирлэшмәләрини фәрги будур ки, I нөв тэ'јини сөз бирлэшмәсини һәр бир тэрәфи ајрылыгдә мүәјјән бир чүмлэ үзвү олур, анчаг II нөв тэ'јини сөз бирлэшмәсини һәр ики тэрәфи бирликдә бир чүмлэ үзвү олур.

М. — Бәс нә үчүн белә олур, бунун сәбәби нәдир?

Ш. — Бунун сәбәби одур ки, I нөв тэ'јини сөз бирлэшмәсини тэрәфләриндән һәр бириси ајрылыгдә мүәјјән бир суал чаваб берир вэ чүмләни мүхтәлиф үзвү олур, II нөв тэ'јини сөз бирлэшмәсини иеә һәр ики тэрәфи бир јердә анчаг бир суал чаваб берир вә мәтнини бир мүрәккәб үзвү олур.

Гејд етмәлијәм ки, III нөв тэ'јини сөз бирлэшмәсини өј-рәдилмәсиндә дә ејни үсулдап, мүгајисә-мүсәлиһә үсулуидап истифадә едирәм. Мән шакирдлэрини эгли мүстәғиллијини вә дәркетмә фәаллығыи, иштиги вә мәнтиги тәфәккүрүнү иш-кншаф етдирмәк, һәмниини оилара ајры-ајры дил фактаары вә һадисәләри үзәриндә мүшәһидә апармаг вәрдишләри ашыла-маг үчүн еи тапшырыгларындап да бир вәситә кими истифадә едирәм. Буну, әлбәттә, олагәдар вә мүнәсиб пахтаарда едирәм. Мәсәләп, табели мүрәккәб чүмләни кечднјәм пахт шакирдлэрини дафтәрләринә беш-алты табели мүрәккәб чүмлә јаздырыр вә тапшырырам ки, мүрәккәб чүмләни чевириб сәдәләшдирәсинләр, јә'ни сәдә чүмлә шәклинә сәлсәниләр. Һәмниини габагчадан хатырладырам ки, мүрәккәб чүмләни чевириб сәдәләшдирәкәи табели мүрәккәб чүмләләрдәки сәдә чүмләләрини мүрәккәб чүмләләрини тәркибиндә нә кими јер тутдуғуна вә нә чүр синтактик функция дашымасына диггәт јетирәсинләр. Ја да әкәснә, шакирдләрә бир чох сәдә чүмлә берир вә тәләб едирәм ки, оилары мүрәккәб чүмлә шәклинә сәлсәниләр.

Тапшырыгларыи нәтичәси көстәрир ки, ушаглар бу чүр чәлышмаларыи үзәриндә јарадычылыгга иш апарыр вә бир сыра орижинал нәтичәләр чыхарырлар.

Белә ки, табели мүрәккәб чүмләни һәр вахт сәдә чүмлә шәклинә салмаг олмур. Табели мүрәккәб чүмләни сәдә чүмләјә чевирдикдә фикир әвәзәки тәләр (мүрәккәб чүмләдәки гәдәр) сәлис, ајдыи, дүрүст вә дәгиг ифадә олунмур.

Беләликлә, шакирдләр мүрәккәб чүмләләрини мүрәккәб һиссә вә фикирләри ифадә етмәк үчүн әи јахшы вәситә олдугу-ну дәриндән баша дүшүрләр.

Гејд етмәлијәм ки, тә'лим мәшғәләләриндә шакирдлэри мүстәғил бир сурәтдә дүшүнмәјә вә нәтичәләр чыхармаға сөһг етмәк чох көзәл вәтичә берир. Белә ки, иш бу истигамәтдә апарылдыгда шакирдлэрини өз гүвә вә билијинә инамы даһа ла артыр, оиларда јарадычылыг сәјләри вә вәрдишләри өја-шыр, һәмниини шакирдләр дәрсә чох диггәтлән олулар.

М. Ә. ЭСКӘРОВ,
В. И. Ленин адына АПИ-нин аспиранты.

М. ФУЗУЛИНИН «ЛЕЈЛИ ВӘ МӘЧНУН» ӘСӘРИНДӘКИ СӘНӘТКАРЛЫҖ ХҮСУСИЈӘТЛӘРИНИН ТӘДРИСИ ҖАҖҖЫНДА

Мәһәммәд Фүзули лириканын бөјүк устадыдыр. Лакин епик вусәтлн әсәрләәр дә онун јарадычылығында мәркәзи јер тутур. Онун мисилсиз сәнәт нумунәси олан шаһ әсәри «Лејли вә Мәчнун»да епик-лирик хәтләәр елә говушмушдур ки, бирини дикхориндән гәтијјән ајырмаг олмас. Бурада Фүзулини сәнәткарлығы бир даһа габарыг шәкилдә өзүнү тәзаһур етдирир. һәмни сәнәткарлығы хусусијәтләрини шакирдләрә ләзымынча чатдырмағын исә естетик тәрбијә чәһәтдән чох бөјүк әһәмијәти вардыр. Бу, шаирин јарадычылығындагы мәзијәтләри, сәнәткарлығы «сирләрини» шакирдләрә ајдылашдырмаг чәһәтдән хусусилә фәјдалыдыр.

Сәнәткарлығы дедикдә мүәллим башлыча олараг һансы чәһәтләри нәзәрә алмалыдыр? Сәнәткарлығы нәдир? Мә'лумдур ки, бәднн әсәрләрин мазмун вә форма вәһдәти һалында сәнәткарлығы чәһәтдән долғун тәһлил етмәк мәсәләси нә әдәбијәтшүнаслығыда, нә дә методикада кифәјәт гәдәр ишләнмәмишдир. Буна көрә дә, бәднн әсәрләри сәнәткарлығы чәһәтдән тәһлил едәркән, мәктәб тәчрүбәләриндә мүәјјән чәтинликләәр мејдана чыхыр. Бир чох мәктәбләрдә апардығымыз мүшәһидәләәр, дивләдијимиз дәрсләәр, ачыг вә нумунәви дәрсләрин тәһлили көстәрир ки, әдәбијәт мүәллимләримиз сәнәткарлығы дедикдә, һәр һансы бәднн әсәрдән бир нечә мүвәффәгијәтлн мәчәзи пфәдәләри изаһ етмәк кими баша дүшүрләр. Әлбәтте, бу вә буна бәнзәр мүләһизәләәр көкүндән јәпильшдыр. Сәнәткарлығы һәр шејдән әввәл јазычынын гәлбиндә олған һисс вә арзулары, ашыламаг истәдији фикирләри охучусуна бәднн чәһәтдән пфәдәли, јығчам, тә'сирли бир шәкилдә чатдырмасы демәкдир. Сәнәткарлығы һәјәт һәгигәтләрини, бөјүк бәшәри һиссләри, халг вә вәтәплә бағлы мүтәрәгги фикирләри охучусунун гәлбинә јол тапан һәрарәтлн сөзләрлә ифадә етмәк демәкдир.

М. Фүзули бөјүк лирик олмагаз бәрәбәр, һәм дә гүдрәтлн епикдир. Онун епик әсәрләри ичәрисиндә исә «Лејли вә Мәчнун» хусуси јер тутур. Бу әсәрдаки гәһрәмәнләәр, онларын јүксәк мә'нәвијәти шаирә шөһрәт гәзәндирымышдыр. һәмни әсәриндәки мәзијәтиндән алышаркән, орадагы образлар үзәриндә мәһә буна көрә дә хусуси дурмаг ләзымыдыр. Буисүз шаирин сәнәткарлығы хусусијәтләрини шөрһ вә тәһлил етмәк олмас. Лакин бунуна јәнашә онун бәднн дивәдән, бәднн тәсвир вәсигәләриндән, мүхтәлиф әдәби пријәмләрәдән сәнәткарлығына нечә истифадә етмәсини дә әјдилашдырмаг ләзымыдыр.

Мүәллим «Лејли вә Мәчнун» әсәринин бәднн хусусијәтләрини изаһ едәркән, шакирдләрә ајдылашдырмаалыдыр ки, Фүзули бурада мәчәзин һәм сәдә нөвләриндән (тәшбиһ вә епитет), һәм дә мүрәккәб нөвләриндән (истһарә, метонимия, аллегория, кинәјә, мүбәлиғә, кинәтмә, тәләмиһ вә с.) бөјүк мәһарәтлә истифадә етмишдир. Онун ишләтдији мәчәзләр јеши вә оријиналдыр. Бу бәднн тәсвир вәсигәләри көзәл әтри вә мүхтәлиф рәикнн олан солмас баһар чинәкләрини хәтәрләдыр.

Мүәллим шакирдләрә изаһ етмәлидир ки, епитет, истһарә, тәшбиһ вә с. бәднн тәсвир вәсигәләри сүн'и олмадыгдә, тәсвир вә тәрәннүм едилән объектләрә мәхсүс әләмәтләри даһа ајдын шәкилдә охучуларә чатдырдыгда, онлар бәднн идрака хидмәт етдикдә, һәгиги поетик көзәллијә малик олурлар. Фүзулинин дә бәднн тәсвир вәсигәләри мәһә беләдир.

Фүзулинин бәднн сөз устәди олмасыны изаһа башлајаркән, илк әввәл шакирдләрин диггәгини бә'зи тәшбиһләрәгә чәлб етмәк даһа мүнасәбдир. Чүнки онлар мәчәзып бу сәдә нөвүнү даһа јахшы мәнимсәјирләр. Шакирдләрә баша салмаг ләзымыдыр ки, Фүзулини «Лејли вә Мәчнун» әсәриндә марағлы тәшбиһләәр сәјсәз-һесәбсыздыр. Лакин онларын һәмасыны дејил, анчаг бә'зиләрини изаһ едәчәјик. Мәсәлән: Мәчнун сәһрәдә Лејлијә рагг кәдир. Онлар сәмики көрүшүрләр. Мәчнун Лејлини көрән кими әғли кәдир. јерә јахшыдыр. Ајыланда исә Лејлини өз јанында көрмүр. Фүзули гәһрәманынын руһи вәзијәтини тәсвир едәрәк белә јазыр:

Мәчнун һәм етди чешми-хунбар,
Суләр сачыбан үзүнә бидәр.
Көрдү ки, икардаг ишан јох,
Бир чисми-фусурда вар, чан јох.
Диванә галыб, пәри кедибдир.
Салиб ону дилбәри кедибдир.

Шәкирдәлә исәһ етмәк ләзимдир ки, бу парчанын биринчи бейтиндә мубалигә, сон ики бейтдә исә Мәчнунун эһвалә-руһијјәсини вә характерик хусусијјәтләрини ачан тәшбиһләр варадыр. Шаир бурада Мәчнуну Лејлисиз солғун бир вүчүдә (чисми фусурдә), Лејлини исә «чәна» бәизәдир. Чәна исә бир чисмдә һәјәт олмадығы киһи, Лејлисиз дә Мәчнун һөчдир, дирлији олмајан солғун чисмдир. Сонунчу бейтдә шаир Мәчнуну диванәјә, Лејлини исә «пәријә» бәизәдир. Бу да чох јериндә ишләниш тәшбиһдир. Гәдим әфсанәјә көрә, ағлаһи итирмиш адамларын јакында һәмишә хусуси пәриләри—чинләри олурмуш... «Пәри» фарс дилиндә һәгги мә'нада чһи, мәчәзи мә'нада исә көзәл демәкдир. Демәли, Мәчнун, пәрисини (көзәлини) кетмәси илә әләгәдар олараг чанындан әзиз бәсләдији ешгиндән—сөвкилисиндән узаг дүшмүшдүр.

Поемада башга марағлы тәшбиһләр дә вардыр. Һәмни тәшбиһләр фикир зәрифлији вә бачарыгла ишләнмәси етибары илә даһа артыг диггәти чәлб едир. Шаир әсәрин башга бир јериндә истираһәт етмәкдә олан Лејлини белә тәсвир едир:

Лејли күзәр етмиш ол фәзәјә,
Салмыш күлү лалә үзрә сәјә.
Бир сәбзәјә сәбз хәркәһ урмуш,
Мәһ сәһни-чәмәндә һалә гурмуш.
Гөнчә киһи ол ләтиф хәркәһ,
Күя бәрки киһи ичиндә ол мәһ.

Фүзули икинчи бейтдә әдатсыз, үчүнчү бейтдә исә әдатлы тәшбиһ ишләтмишдир. Шаир јашыл чәмәнликдә чадыр гурмуш Лејлини аја, онун чадыры исә ајын әтрафында олан һаләјә бәизәтмишдир. Сонунчу бейтдә исә чадырын ләтифијјини гөнчәјә, ичиндә әлләшмиш көзәли (маһы) исә күл јарпағына охшатмышдыр. Бурада чадырын јашыллығына, сонрадан ону шаирин ачылмыш гөнчәјә, ичиндәки Лејлини исә күл јарпағына бәизәтмәсинә хусуси диггәт јетирмәк ләзимдир.

Шакирдләрә исәһ етмәк ләзимдир ки, Фүзули анчаг әдатлы јох, әдатсыз тәшбиһләр дә ишләтмиш вә бунлар өз мә'на долғунлуғу илә поеманын бәдиилијјини даһа да артырмышдыр. Мәсәлә, шаир башга бир јердә бир-бирини көрән ики сөвкилини һәјәчанлы вәзијјәтләрини тәсвир едәркән чох мүнәсиб әдатсыз тәшбиһләр ишләтмишдир:

Ол ики сәһи гәди-сәмәнбәр,
Бир-биринә олдулар бәрәбәр.

Фуладә саташди сәнки-хәрә,
Од дүшдү гәрарү ихтијарә.
Мәчнундә гәрар тутмајыб һуш,
Дәрјәји-тәһәјјүр ејлади чуш.
Бир дәм баха билмәди ол ајә,
Дөшәнди јер үзрә мисли-сәјә.

Шаир бу парчада ики уча бојлу, јасәмән синәли кәччи ифадә етмәк үчүн бирини поләда, икинчисини исә чәхмаг дашына бәизәтмишдир. Шаир көстәрир ки, бу ики кәччи үз-үзә кәлмәләри онларын гәрар вә ихтијарыны тамамилә арадан галдырмышдыр. Фүзули бурадакы тәшбиһи дә әдатсыз вермишдир. Лакин һәмни парчанын сонунчу бейтиндә биринчи мисраны әдатсыз, икинчисини исә әдатлы (мисли) вермишдир. Бурада шаир Лејлини аја, Мәчнуну исә ајыл ишығы гаршысында јерә дөшәниш кәлкәјә охшатмышдыр.

Шаирин елә тәшбиһләри дә вардыр ки, сәнәткарлыгла јарадылса да бу күн чәтин ашлашылыр, хусуси шәрһ тәләб едир. Одур ки, мүәллим бу руһлу тәшбиһләри хусуси диггәтлә шакирдләринә ајдынлашдырмага сәј кәстәрмәлидир. Мәсәлә, шаир Мәчнунун портретини верәркән јазыр:

Етмиш әлифин ситәм јүкү дал,
Гылмыш гәләмин фәләк учу нал.

Бир әдәбијјат мүәллиминин дәрсиндә иштирак етдијимиз заман һәмни бейтин шәрһини белә верди: «Ону бәјнулу гәм әјмишдир, фәләк гәләмини сындырмыш, јә'ни ону дәрсиндән ајырмыш, белини нал киһи бүкмүшдүр». Әлбәттә, илк бахышда бу шәрһ доғру вә мәнтиги тәһлил киһи инандырычы да көрүнүр. Лакин һәгигәт һалда тамамилә сәһвдир. Әслиндә бурада «нал» башга мә'нададыр. «Нал» сөзү фарс-чадыр вә ашағыдакы мә'налары вар: 1) түтәк, 2) гәләм, 3) гарғы гамыш, 4) бөјүк чај, 5) кичик гуш ады, 6) инилти вә әнин, 7) гәләм ичиндә олан назик тел. Бу бейтдә олан «нал» сөзү сон ики мә'нададыр. Фүзули бурада Мәчнунун вәзијјәтини тәсвир едәркән, көстәрир ки, гәм јүкү онун әлифә (1) бәизәр гамәтини дал (>) ејләмиш, јә'ни әјмишдир. фәләк (тәле) гәләмини назик теле чәсвирмишдир. Онда белә ағыр дәрдә дөзмәјә чисмән гүввә, һалыны шәрһ етмәјә игтидар галмамышдыр.

Тәшбиһлә әләгәдар олараг шакирдләрә гыса шәкилдә олса да, шәрһ әдәбијјатында чох ишләнән «ијһамүл-вәсл» бәрәсиндә дә мә'лумат вермәк ләзимдир. Поемада марағлы «ијһамүл-вәсл»ләр дә чох ишләнмишдир. Мәсәлә:

Шаһла көзү нәркизи-пүрәфсун,
Зиба гашы нәркиз үзрәки лун...

...Зүлфи-хәми лалә үзрәки лам

Мәчнунун көзләри нәркиз күлү кими сәһрлә долу, гашы исә «нәркиз» кәлмәсинин башында олан «нун» кимидир. Онуи үзүнә төкүлән әјри (гыврым) сачлары исә лалә кәлмәсинин башында олан лам һәрфинә охшајырды.

Фүзули тә'сирли вә көзәл епитетләрин (бәднн тә'јинләрин) дә устадыдыр. Онуи епитетләри јүксәк бәднн тә'сир гүввәсинә вә хүсуси бир мәнзәрә—ләвһә кими охучу вә днн-ләјичинин нәзәриндә чанланмаг гүдрәтинә маликдир. Бу епитетләрин һәр бири, демәк олар ки, ајрыча бәднн характеристикалардыр. Поемада белә епитетләр чохдур. Мәсәлән: «Мәчнунун Лејлијә сәһрада раст кәлмәси» фәслиндә епитетләрә диггәт едәк:

Шәбнам меји-наби илә лалә,
Долдурмуш иди гызыл пијалә...

...Бир нечә мүсаһиби-вәфадар
Мәчнунн-шикәстәји көрүб зар...

...Еј гөнчә дәһанү сәрв гамәт,
Күл, ојна, зәманы ет фәрағәт..

...Мәчнунн-һәзин ајаға дурду,
Сәһралара сејр үчүн үз урду вә с.

Биринчи бейтдә ишләниш «гызыл» сөзү ияк бахышда мәнтиги мәна дашыјыр. Лакнн Фүзули лексикасында, һәмнн сөз көзәл бир епитетдир. Бу епитет һәм лаләнин омоними, һәм дә пијаләнин бәднн сифәтидир. Сон үч бейтдә исә «гөнчә», «сәрв» епитетләри Мәчнун портретини, «шикәстә», «һәзин» епитетләри исә зәмәнәси тәрәфиндән шикәст едилмиш әзкин руһун бәднн характеристикасыны ајдылашдыран садә епитетләрдир.

Мүәллим поэмада олан мүрәккәб епитетләри дә изаһ етмәлидир. Мәсәлән:

Кеј руһи-рәваным, ата-ана!

Ками-дилү чаным, ата-ана!..

...Шаһбаз бахышлы, аһу көзлү,

Ширин һәрәкәтли, шәһд сөзлү;

Ајругча шәкил вә хошча пејкәр,

Јахшыча сәһәм, көзәлчә дилбәр...

Бурадакы епитетләрдә дә Мәчнунун өз ата-анасына гаршы сөнмәз мөһәббәти вә бөјүк һөрмәт һисси ифадә олуи-муш, сон ики бейтдә исә Лејлинин характерик нишанәләри Азәрбајчан халг үслубунда сәһәткарлыгга верилмишдир. Бу епитетләр Лејлинин һәм заһири әвәсинә көзәллийин

(шаһбаз бахышлы, аһу көзлү, ајругча шәкил, хошча пејкәр, көзәлчә дилбәр), һәм дә мә'нәви сафлыгыны, пәчиблијини, рәфтар вә даврашышыны лаконик шәкилдә ифадә едир (ширин һәрәкәтли, шәһд сөзлү, јахшыча сәһәм).

Мүәллим мәчазын садә нөвләри олан тәшбих вә епитети ајдылашдырандан сонра, мәчазын мүрәккәб нөвләринә кеч-мәлидир. О, изаһ етмәлидир ки, Фүзулинин поэзијасында һәр һансы әшја вә һадисә барәсиндә гүввәтли тәсәввүр вә-рән, онун башлыча хүсусијәтләрини билдирән бәднн мәчаз-лардан бири олан истиарәләр дә чохдур. һәмнн истиарәләр тәсвир олуиан һадисәләрин, тәрәпнүм олуиан бөјүк һиссә-рин әсас чәһәтләрини охучуларә даһа габарыг шәкилдә чат-дырыр. Мәсәлән, белә көзәл истиарәләрдән бирини хатырла-јаг:

...Кечәдир... Лејли белә бир кечәдә сонсуз кәдәрнн пән-чәсиндә богулмагдадыр. Кечәнин зүлмәти онун тутгун гәл-бинн даһа да дарыхдырыр. Феодал Шәргнн зүлмәт һәјәтын-да күи кечирән Лејлинин үрәји һәм ағыр дәрдин, һәм дә ке-чәнин гаранлығындан сыхылыр... О, белә дејир:

Сүбһ ајнасынн жәнк тутмуш,

Фејзи-сәһәри фәләк унутмуш.

Еј сүбһ, сәнин нә олду һалын?

Дәм вурмаға галмәмыш мәчалын.

Көнлүн хош исә, тәбәссүм ејлә!

Мәһрин вар исә, тәрәһһүм ејлә!

Бу парчадакы истиарәләр әсәрнн идејасы, гәһрәманын әһвали-руһијәси илә мөһкәм бағлыдыр. Бу истиарәләр ниан-дырычылыгы вә бәдннлийи етибары илә дә диггәти чәлб едир. Шаир бурада сәһәрнн парлаглыгыны күзкүјә, кечәнин га-ранлығыны паса охшәдыб, «сүбһ ајнасынн пас тутмушдур» демәклә, истиарәдән истифадә етмәк јолу илә һәмнн әнја-нын әсас әләмәт вә сифәтинн охучуларә бәднн шәкилдә чатдырмышдыр. Бу сөзләри икинчи мисрада олан истиарә һаггында да демәк олар. Ән мараглы истиарә сон үч мисра-дадыр. Бурада шаир тәнһә әјләшмиш, ајрылыг кечәсиннн сүкунәтиндән үрәји дарыхан Лејлинин дилиндән арзусуну ашағыдакы бейтдә, хүсусиәә, мәһир бир сәһәткарлыгга вер-мишдир:

Еј сүбһ, сәнин нә олду һалын?

Дәм вурмаға галмәмыш мәчалын?

Шаир «сүбһүн дәм вурмаға» (данышмаға, јә'ни ачылма-ға) «мәчалы галмәмыш» бир вәзијәтдә олдуғуну јазмагга, Лејлинин арзусуну, һәјәчаныны чох тәбии вә оријинал бир

иствара илэ ифадэ етминдир. Чүнки һәмни парчала «зүлмәт кечәдә» өз бәхтиндән шикајәтләпәт Лејли ишыглы сүбһ кими мүсәһиб ахтарыр... Парлаг сәһәрдән исе һәлә нишанә јохдур. Фүзули Лејлинин бу арлусуну сонунчу бейтдә белә ифадә едир:

Көнлүн хош исе, табәссүм ејлә!
Мәһрин пар исе, тәрәһһүм ејлә!

Лејли бурада сәһәрдән «табәссүм етмәји» (сүбһүн ачыла-масын!) вә «раһмә кәлмәји» арзулајыр. Бу ата-анасынын, «һәмнишинләрнинин», Иби Сәламын, ирадәсинә зиддә кедән әдемләрын, зәмәнсиндән көрдүјү ачылар әвәзинә арзула-дыгы сәминн вә табии бир һалдыр. Фүзули бурада Лејлинин дилиндән «мәһрин пар исе тәрәһһүм ејлә» демәккә, башга бир усталыг да ишләтмишдир. Мә'лум олдуғу үзрә, «мәһр» фарс дилиндә: 1) севки, мөһәббәт; 2) күнәш мә'насындадыр. Шаирин мәһәрәти орасындадыр ки, о, һәмни мисрада бу сөзү (мәһри) һәр ики мә'насында бачарыгла ишләдәрәк, Лејлинин арлусуну ифадә етмишдир: 1. «Еј сәһәр, сәндә әкәр севки варса, рәһм елә! Гој сәһәр ачылсын»; 2. «Һәр кечәнин сәһәри дә олмалыдыр. Күнәшин варса, гој сәһәр ачылсын!».

Шакирдләрә изаһ етмәк ләзимдыр ки, Фүзулинин поемасында бәдии тә'сир гүввәсини артыран көзәл мүбалиғәләр дә вардыр. Ләкин һәмни мүбалиғәләр әсәрин руһу илэ о гәдәр мөһкәм бағланмышдыр ки, онларын мүбалиғә олдуғуну биз ушудур, гәһрәманын реал вәзијјәти вә кејфијјәти кими гәбул едирик. Будур, Мәчнун өз вәзијјәтиндән шикајәтләнәрәк белә дејир:

Көнлүм оду ғылды јанә-јанә
Аһәк, шәфәг тәк әсиманә.
Јашым сују олду варә-варә,
Бир бәһр ки, јох она кәнарә...

...Мәчнунун көнлүндәки од јанә-јанә шәфәг кими әси-мана учалмышдыр, һәттә әсиманы белә ишыгландырмышдыр. Онун көз јашлары һәһәјәтсиз дөнизә чеврилмишдир...

Фүзули мүбалиғә илэ јанашы олараг кичилтмәләрдән (литоталардан) дә мәһәрәтлә истифадә етмишдир. Шакирдләрә изаһ етмәк ләзимдыр ки, кичилтмә өз бәдии вәзифәси е'тибары илэ мүбалиғәнин әкси демәкдир. Бурада һадисә кичилдилер вә үмуми әһәмијјәтини азалдыр. Мәсәлән, оғлу үчүн елчилијә кәлән ата Лејлинин атасындан ашағыдакы чавабы алыр:

«Мәчнун» дејә тә'н едәр хәләјиг,
Мәчнунә мәним ғызым нә ләјиг?

Лејли демәјим ки, һазәниндир,
Бир тирә кәнизи-кәмтәриндир,
Олмазмы кәниз чинси-мәрдүм?
Јохдурму кәнизә һәм тәрәһһүм?
Див илэ һәри олурму һәмдәм?
Олмаз сөзү ачма, әбсәм, әбсәм!...

Шаир Мәчнунун өз дилиндән дә өзү һаггында көзәл ли-тоталар вермишдир. Мәчнун бу кичилтмәләр вәситәсилә өз мә'шугәсини мә'нан јүксәлдир, шәхсијјәтини исе фәләкар бир ашиг кими характеризә едир.

Поемада бәдии суаллар (риторик суаллар) да чох јер-ли-јериндә ишләнмиш вә ифадәнин тә'сир гүввәсини даһа да артырмышдыр. Мәсәлән:

Бүлбүл күл үчүн ғылаңда нәлә,
Дәрдинә дәвә олурму ләлә?
вә јахуд:

Һәмраһым идин бу јолда, еј маһ!
Һәмраһы гојуб кедәрми һәмраһ?

Әлбәттә, шаир һеч бир вахт һәмни суаллары чаваб алмаг мәгсәди илэ дејил, ифадә етмәк истәдији фикри гүввәтләндирмәк үчүн ишләтмишдир. Бу суаллар шаирин фикрләрини бир даһа тәсдиг едир, охучу вә динләјичини диггәтини һәр һансы конкрет об'јектә доғру истигамәтләндирир.

Фүзулинин әсәрләриндә чох јериндә ишләнмиш марағлы тәлмиһләрә дә (перифразалара) раст кәлирик. Әлбәттә, шакирдләр ишләнмиш тәлмиһләрин мә'насыны ләзимында дәрк етмәсәләр, шаирин ифадә етмәк истәдији образлы фикрин дахили мә'насыны да баша дүшмәзләр.

Классик әдәбијјәтимызда чох ишләнән тәлмиһ әрәбчә «ләмһ» сөзүндәндр. «Ләмһ» «көз ғырпымы», «ләһзә», «бир дөфә көз учу илэ бахмаг» демәкдир. Ләкин онун истилаһ мә'насы исе башгадыр. Бәдии мәчазын нөвләриндән бири олан тәлмиһ әшјанын, шәхсин, һалисәнин, мүәјјән тарихи сөзүн вә с. чәһәтләри әвәз едир. Әшјанын нишанә вә әләмәтини мүәјјәнләшдирир. Классикләримиз өз бәдии әсәрләриндә чох вахт һәр һансы әсатир вә әфсанәјә, алим вә шаирләрин мәшһур сөзләринә, дини, тарихи вә әфсанәви шәхсијјәтләрин һәјәти илэ әлағадар мәсәләләрә, шифаһи халг әдәбијјәтинын нүмунәләринә мүрачид етмишләр. Онлар һәмни тәлмиһләрин јардымы илэ өз лирик һиссләрини, сурәтләрин характерини даһа ајдын ифадә етмәјә вә охучуларына чатдырмаға һәил олмушлар. Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» әсәриндә дә мәһз белә мә'налы вә марағлы тәлмиһләр чохдур.

Мэчнунун Лејлија ашиг олдуғуну хабар тутан валидејини ону өз ешигинден ваз кечмэк үчүн дилә тутур. Бөјүк гәбиләләрини бириндән эң көзәл бир гызы сечмәји, онунла сөләһмәји она мәселәһәт көрүрләр. Шаир Мэчнунун дили илә «мән елә Лејлинин истајирам» демәклә, әлбәттә ки, өз фикрини лазымынча бәдни шәкилдә ифадә етмәзди. О, белә тәлмиһ ишләдир:

Дерсиз мәнә вар дилрүбалар,
Лејли кимн чох пәрилизгалар...
Билләһ демәнннз бу һәрфи зинһар,
Аләмдә бир ондан өзкә ким вар?
Бүлбүл күл үчүн гыланда палә,
Дәрдиңо дәва олурму лалә?
Хосров дејиләм ки, мәнә дилбәр
Ширин ола каһ, каһ Шәккәр?

Фүзули өз гәбрәманынын диалогунда Низаминин «Хосров вә Ширин» поемасынын гәбрәманларына, өз ешигнә узун мүддәт садиг гала билмәјән Хосровун характеринә ишарә етмиш вә Мэчнунун садиглијини, фәдакарлығыны, дөнмәзлијини кәстәрмишдир.

Әсәрин башга бир јериндә шакирдләрини баша дүшә билмәдикләри, бә'зән бир чох мүәллимләрин изаһында чәтинлик чәкдикләри бир тәлмиһ дә вардыр. һәмнин тәлмиһ Мэчнунун характерик хүсусијјәтләрини баша дүшмәјә көмәк едир:

...Мэчнунун атасы узун ахтарыш вә сорагдан сонра өз севимли оғлуну «гәм вә кадәр долу» бир чөлдә кәлиб тапыр. Оғлунун Лејли ешигнә мүбтәлә олдуғуну билән ата ону евә апармаг үчүн дејир ки, севкилиси ону евдә көзләмәкләдир. Мэчнун гәм-гүссәсини унудур, севинчлә ајага галхыр. Шаир онун кечирдији һәјәчаны белә тәсвир едир:

Мэчнун ки, ешитди Лејли адын,
Санды ки, фәләк верир мурадын
«Ләббејк» дејиб ајага дурду,
Ол кә'бәји-мәгсәдә үз урду.

Сон бејтдәки ифадә дә тәлмиһдир. «Ләббејк» әрәб дилиндә бир тәркиб олуб, «бујурун», «нә әмриннз вар?», «әмриннзи көзләјирам», «һазырам» кимн мә'налары ифадә едир. Фәләк кәлмәси исә мәчәзи мә'нада бәхт, тәлә демәкләдир. Дини мәрасими ичра едиб Кә'бә зијарәтинә кедәнләрә гүм үзәриндә гачыб «ләббејк» сөјләмәк, гышгырмаг бир адәтдир.

Бурада Мэчнун да атасынын Лејлинин евдә олдуғу хәбәрини ешитдикдән сонра «ләббәјк» дејиб, «мәгсәд кә'бә-

синә» үз тутур, евә дөнмәји гәрәра алыр. Фүзули һәмий тәлмиһ васитәсилә Мэчнунун Лејли јолунда чанфәшанлығыны кәстәрмишдир.

Лакин классикләримиз елә тәлмиһләр дә ишләтмишләр ки, орада заһирән дини гәјдә-танунлар ифадә олунмушдур. Лакин белә тәлмиһләрин дахили мә'насына нәзәр салдыгда, онларын тамамилә јени һәјәти мөзмун кәсб етдијини көрмәк чәтин дејилдир. Мәсәлән, Лејлинин пәрванәјә өз дахили иштирабларыны ифадә етдији монологунда белә бир бејт вардыр:

Сәнсэн рәһи-ешг ичиндә садиг,
Ашигсән әмма тамам ашиг.
Бир көрмәјә јары чан верәрсән,
Бир зөвгә ики чаһан верәрсән.

Лејли пәрванәни бөјүк ашиг она көрә һесаб едир ки, о, өз мә'шугәси јолунда (шам, чираг) һәмишә фәдакарлығына һазырдыр. О, өз мә'шугәсинин вүсәли хатиринә чанындан кечмәјә, бунунла да ики «чаһаны вермәјә» һәмишә һазырдыр. Бурада тәлмиһ «ики чаһан» сөзүндәдир. Дини әфсанәјә көрә, өз чанына гәсд едән һәм бу дүнјадан вахтындан габәг кедир, һәм дә ахирәт дүнјасында она һисмәт олачат «чәннәти» итирир. Лејли үчүн бунлар әфсанәдир... Она һәр ики «чаһан» Мэчнун вә Мэчнунун ешигидир. Мәһз буна көрә дә, пәрванәдәки һәмнин көзәл кејфијјәти алгышлајыр вә она гитбә едир.

Фүзулинин бәдни дили һәмчинин афористик бир дил, афоризмлә зәнкин олан бир үслубдур. Онун афоризмләри биткин бир фикри сон дәрәчә дәгиг бир формада ифадә едир. Бурада дәрин фикирләр јыгчам вә ајдын ифадә олунур. Шаир истәр тәһкијәсиндә, истәрсә дә сурәтләрини нитгиндә афоризмдән чох кениш шәкилдә истифадә едир. Мәсәлән:

Чан сөздүр әкәр биләрсә, инсан;
Сөздүр ки, дејирләр өзкәдир чан...
...Кәр гәтлимә дүст чәксә шәмшир,
Јох мәнәдә ризадән өзкә тәдбир...
...Ешиг илә ријә дејил мүвафиг...

Шаирин поемада образларын нитгиндә ишләтдији афоризмләр әсәси әхлағи-тәрбијәви маһијјәт дашыјыр. Мәсәлән, Мэчнуну анасы нәсиһәт едәркән, өз фикрини ашағыдакы афористик бејтдә оғлуна чатдырмаға чалышыр:

Сән лә'лсән, оламакнл сәбуксәнк,
Дөндәрмә күнәш көрүб рәван рәнк.

О, өз оглууну гижмэтан даш олан лә'лә охшадыр. Вәзидә јүнкүл даш кими һәр ишыға мүвафиг рәик алма! Өз дахили кейфијјәтини сахла! һәјатда јүнкүллүкдән, јүнкүл дүшүнчә-ләрдән һәмишә узаг кәз!.. («Сәбуксәнк»ин фарс дилиндә асия мә'насы јүнкүл, јелбејини, јүнкүл ағыл, хејирхаһ олман демәкдир).

Фүзули бүтүн лирик ше'рләриндә, о чүмләдән «Лејли вә Мәчнун» поемасында көзәл вә гүввәтли тә'сир күчүнә малик олан тәзадлардан бөјүк сәнәткарлыгга истифадә етмишдир. Шаирин ифадә вә тәрәннүм етдији дәрин вә лирик һиссәләр, тәсвирийи вердији зәнкин мә'навијјатлы сурәтләр көзәл тәзад гығылчымларының одујла шәфәгләннәр, охучу вә динләјичиләрә даһа ајдын шәкилдә чатыр. Бу тәзадларын бә'зиләри ајры-ајры мисра вә бейтләрдәки бир-биринә зидд олан сөzlәр әсасында гурулуру. Мәсәлән:

Тәрк етди әзимәти-шикары,
Кәлди евә, кетди ихтијары...
...Әввәл мәни ејләдин мүкәrrәм,
Вәсли-сәнәм илә шадү хүrrәм;
Дөндүн, нијә бојлә чөвр едәрсән?
Ол дөврә нәгиз дөвр едәрсән...

Шаир өз гәһрәманларының әһвали-руһијјәләрини тәсвир етмәк үчүн дә тәзадлардан бөјүк сәнәткарлыгга истифа-дә етмишдир. Бу һалда чох заман онун һәр мисрасы гәһрә-манларының бир-биринә зидд олан әһвали-руһијјәләрини ачыр вә гаршылашдырыр:

Мәчнун илә Лејлини бәрәбәр
Кәр кимсә дејәрсә, гылма бавәр.
Лејлидә әкәрчи дәрд чохдур,
Мәчнуни-һәзиндә дәрд јохдур.
Лејли әли ијнәдәдир әфкар,
Мәчнунга гылынчлар ејләмәз кар
Лејли истәр ки, әксилә гәм,
Мәчнун гәмни артырар дәмәдәм.
Лејлини едәр һәрир дилкир...
Мәчнунга верәр нәшат зәнчир.
Мәчнундур олан гәмә кирифтәр,
Лејли кимә олмуш ола гәмхар?...

Бу мисралардакы тәзадлы сөzlәр сурәтләрини гаршы-лыглы мүнәсибәтини, характерләрини бир-биринә зидд кей-фијјәтләрини өзүндә тәчәссүм етдирир.

Фүзулинин әсәрләриндә көзәл тәбиәт тәсвирләри дә (пейзажлар) мәркәзи јер тутур. Мәһз буна көрә дә, шакирд-

ләрә изаһ етмәк ләзымдыр ки, Фүзули истәр лирик, истәрсә дә епик әсәрләриндә көзәл пейзаж (тәбиәт тәсвирләри) ус-тадыдыр. Пейзаж шаирин әсәрләриндә мүхтәлиф вәзифәләр дашыјыр. Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» поемасында пей-заж һәр шејдән әввәл фәлсәфи истигамәти вә психоложи вә-зифәси илә диггәти чәлб едир. Лакин шаир поеманын бә'зи јерләриндә исә пейзаждан бир фон кими истифадә едиб, гәһ-рәманларының зәнкин мә'нави аләмини онун вәситәсилә ачыб көстәрир. Шаир «Мәчнунун Лејлијә сәһрада раст кәл-мәси» фәслиндә:

Бир күн ки, баһари-аләмәфруз
Вермишди чаһанә фејзи-новруз,
Салмышды нигаб чөһрәдән күл,
Чәкмишди сүрудналә бүлбүл...

тәбиәт тәсвириндән көзәл бир фон кими истифадә едиб, фео-дал дунјасының әсарәтиндә күн кечирән ики кәнчин дахили изтирабларыны вермишдир: бурада баһарын кәлшин илә шадланан тәбиәтин гучағында һәр ики кәнч гүссә вә әләм далғалары арасында чырпыныр. Онларын дахили аләми тә-биәтин үмуми мәнзәрәси илә хүсуси бир тәзад тәшкил едир.

Шаирин поемасында верилмиш әксәр пейзажлар башга вәзифә дә дашыјыр: белә пейзажлар һәр шејдән әввәл драма-тик сәһнәләр үчүн һисси һазырлыг јарадыр вә сонрадан чох заман гәһрәманың үмуми гәмли әһвали-руһијјәси илә тә-биәт ләвһәләрини тутгун бојалары аһәңдарлыг тәшкил едир. Мәсәлән, поеманын сонунда Лејлиниң өлүмү гыш тәс-вири илә мүвази верилир:

...Күлзәр бусатыны гышың әли гәрәт етмишдир, дағыт-мышдыр. Бағлар матәм ичиндәдир, бурадан гарғаларын гүс-сә долу сәсләри ешидилир. Лалә Лејли кими өртүнмүш, киз-ләнмишдир; әргәван будағлары Мәчнун кими чылағ гал-мышдыр. Ағачлар сарылыг хәстәлијинә тутулушу, титрә-шир, зәиф дүшмүш вә саралмышдыр. Күл вә лаләнин чира-ғы сөнмүшдүр—онлар солмушлар. Сојуг күләкләр баға зүл-мәт кәтирмишдир...

Лејли әсән сојуг күләкләри бағын сојуг аһы адланды-рыр. Ондан нә үчүн гәмли олдуғуну сорушур. Өзү илә бағын арасында бир охшарлыг көрүр: о да өз күлүндән узаг дүш-мүш, бу бағ кими солуб-саралмышдыр. Лакин онларын ара-сында мүйһүм бир фәрг вәрдыр: бу күн пәјызә дүшән һәмни бағ сабаһ баһара чатчағдыр. Лакин Лејлинин исә кәнчлик—өмүр баһары онә аһчағ бирдәфәлик верилмишдир. О, бир дә өлиндән гуш кими учуб кедән кәнчлијини керн гајтара бил-

мәжрәкәдир. Олур ки, о, көз јаны токән (шарјаз јагышына
ишарәдир) көјләрә соягуи үзүиү тутуб белә дејир:

Сән көрчи хәзинәсән кирифтәр,
Әләттә, баһарә јетмәјин вәр.
Үмиди-нисәл мөһлә јөхдур,
Сәндән гәмү гүсә мөһлә чөхдур!..

Шаһрин бу руһлу һејзажлары сөн дәрәчә динамик олуб,
гәһрәманларының фикир вә һисләри илә вәһдәт тәшкил
едир. Онларын даһилә һисләринин икишәфна токән ве
рир, беләликлә, дөһнә вә үмуми вәзијәтин драматизминин
артырыр. Артыг, сонракы фәсилдә о, анасына вәзијәтинин
сөјләјиб, вәфат едир.

Фүзулинин поэмасында гәһрәман вә персонажларын
портрет тәсвирләри дә мәркәзи јер тутур. Һәмий бәди
портретләрин әһәмийәтинин вә онларын «Лејли вә Мәчнун»
поэмасындакы тутдугу мөвгеји шакирдләрә ајдынашдыр-
маг вачибдир.

Шаһр өз гәһрәманларының анчаг һисә вә һәјчәялары-
ны тәсвир вә тәрәншүм етмәклә кифәјәтләшмир. О, һәмчинин
силарын харичи көрүнүшләринин ишанә вә әләмәтләринин
өзүнә мөхсүс бөјәларла, фырча илә маһир бир рәссам кими
тәрсим едир. Лакин онларын заһирә тәсвири илә даһили
әләмләринин хүсуси вәһдәт һалында көтүрдүјүндән, һәмий
тәсвирләр сәләчә олараг сөзлә чәкилиш бир шәкил олуб
галмыр, һәр шәјдән әввәл бир чаһлы иһсән симасы кими меј-
дана чыхыр. Оун һәр сурәтинин өз симасы, өз көзү, өз ба-
шы, өз сачы, өз әсеи вардыр. Оун әксәр портрет тәсвир-
ләри өз динамик хүсусијәтләри илә дә фәргләнирләр. Шаһ-
рин бу динамик портретләри гәһрәманларының руһи вәзиј-
јәтләри, әтрафындакы иһсанләра мүнәсибәти илә әләгәдәр
бәларәг јараныр вә икишәф едир. Будур, биз Геје вә Лејлини
мәктәбдә «бир сәф гыз, бир сәф оғлан отуран» бир јердә кө-
рүрүк. Онларын көзләри, гашлары, үз чизкиләри, тәбәссүм-
ләри, зарафатлары, бахышлары һәмисә сәәдәт шәфәгләри-
нин тәзаһүрү кими диггәти чәләб едир. Олар өз гәләләрнин
дәи рази гәлан көнчләрин дәруин һисләринин ифадә едән
деталлардыр:

Мәктәбдә оунула оладу һәмдәм,
Бир нечә мәләкмиһсал гыз һәм,
Бир сәф гыз отурду, бир сәф оғлан,
Чәм оладу бейһишә һүрү гилман.
...Ол гызлар ичиндә бир һәризад
Геје илә маһәббәт етан бүвјад.

Бир түрфә сәһәм ки, әгли көһил,
Көрдүкдә ону олурду зайл.
Зүлфәји-мүсәләли кирәһкир,
Чан бөјнуна бир баләли зәһкир...
...Һәм киррији бир хәләки-хуһриз,
Пәјкани-хәләки-гәмзәји-тиз...
...Чешми-сифәһиндә сүрмәдән ар,
Гиндусинә сүрмә һәм кирифтәр.

Поэманын башга һисләриндә артыг, Лејлијә мәктәбә
кәләмәк гадагај олуиушдур... Лејли вә Мәчнунун симасын-
да кәдәр булутлары даягаланыр. Лакин онлар кәләмәк кө-
рүшә вә вүсәлә үмид бәләјирләр. Онларын симасындакы
һүзи иһыглы бир һүзидүр... Бир гәләрдән сонра онлар һәр
шәјә үмидләринин итиришләр... Оларын гаршыларында
сөн дәрәчә чидди чәтиликләр дурмагдалыр. Шаһр гәһрә-
манларының бу дөврдәки портретләринин романтик чизки-
ләрдә, гәм вә кәдәр әләмәтләри илә тәрсим едир. Шаһр гәһр-
рәманларының ән мүһүм психоложи вәзијәтләринин даһа
дәрһндән тәсвир етмәкдән өтрү портрет характеристи-
каларындан да кениш шәкилдә истифадә едир. О бу әләби
пријәмләрдә өз гәһрәманларының психоложијасының ән
зәриф нөгәләринин иһыгландырыр. Мүәллим шаһрин белә
көзәл портрет нүмунәләриндән бирини шакирдләринә тәһ-
лил етмәјә чәлишмәлидыр. (Мәсәлән, Лејли Иби Сәзәмий
евиндә, Мәчнун чәләрдә, Мәчнун Лејлинин гәбри башында
вә с.).

Әсәрин тәһлили заманы шакирдләрин диггәтин сурәтлә-
рин характерләринин ачаң, шаһрин идејасыны изаһ едән дәрһн
мәһналы монологләра да чәләб етмәк ләзимдыр. Чүнки һәмий
монологләри өјрәнмәдән сурәтләрин характеристијасыны да
вермәк олмәз. Фүзулинин бу поэмасындакы монологлар дәр
феодализм дүнијасында бөјүк вә кениш үрәкләрин сәрбәстлик,
азадлыг, сәәдәт вә азад сәвкә һаггында дејләмин һәрарәтә
долу үрәк нәғмәләридыр.

Шакирдләрә изаһ етмәк ләзимдыр ки, Фүзулинин пое-
масында монологлар әсәсән дөрд шәкилдә иһләнишдир:
а) сурәтин өз мүсәһибинә; б) гаршысындакы һәр һансы чансыз
варлыға, јахуд да тәбиәтә, тәбиәт һәдисәләринә; в) охучула-
ра; һәһәјәт, г) өз-өзүнә мұрачнәтән сөјләнишән монологлар.

Әләттә, бүтүн бу монологлары ајры-ајрылыгдә сифидә
тәһлил етмәк гејри-мүмкүндүр. Һәр мүәллим мүнәсиб вә мә-
ләһәт биләдији ән сәчијәви монологлардан бирини сечиб, ша-
кирдәринин дә ишә фәәл сурәтдә чәләб етмәк јолу илә тәһлил
етмәлидыр. Биз бурада поемадакы монологларын бирини --

Лејлинин чирагла сөһбәти монологунун тәһлилини пәзәрдән кечирәк:

Кәл олалым һәмнәфәс мәңү сән,
Рази-дилл-зарин ејлә рөвшән!
Нә дәрд сәни низәр едибдир,
Алүфтәји-зәрдү зәр едибдир?
Башдан-ајага нәдир бу јанмаг?
Дудл-дилә дәмбәдәм бојанмаг?..

Лејли монологунун биринчи һиссәсиндә чирагын ајры-ајры характеристик әләмәтләринә виһганә сифәтләр верир, оңу поетик тәрздә мә'наландырыр. Лејли өзүнү кечәләр сүбһә ки-ми јанан чирагла бә'зи чәһәтләрдән јакын һесаб едир:

Мән сухтәдән һәм олма гафил,
Мәндә дәхи вар бир гәми-дил!

Шакирвләрин диггәтини бу монологун икинчи һиссәсиндә дә чәлб етмәк аазымдыр. Орадакы бәднн мүгајисәләр чох ма-рағлыдыр. Белә ки, бурада бәнзәдилән (Лејли), бәнзәјәндән (чираг) хүсуси бәднн үстүнлүкләрлә верилдир. Лејли чирага мүрачиәт едәрәк белә дејир:

Мән һәм сәнә бәнзәрәм вәфада,
Бәлкә, нечә мәртәбә зијадә.
Сән кечә һәмни јанырсан, еј зар!
Мән кечәвү күндүзәм кирифтар.
Сәндә әсәри-һәва зијандыр,
Нисбәт мәнә раһәти-равандыр.

Лејли бурада өзүнү јанан чирагдан гаф-гат үстүн һе-саб едир. Белә ки, әкәр чирага һәва тәмәс етдикдә һәва зи-јандырса (үфләмәклә сөнмәси), Лејли үчүн белә бир һәва (е ш г ә т у т у л м а г) чән раһатлығыдыр. Әкәр чираг (ш ә м) мәчлисләр ичиндә көз јашы төкүб, сиррини фаш едирсә, бу он-дан ирәли кәлир ки, вәфада мөһкәм дејилдир, үрәјиндәки бүтүн сирләр дилиндәдир (чирагын дилимләнимш одуна ишарә). Чираг дахилән јандыгыны өз дили илә һәмијә ашкар едир. Лакин Лејли әксинә олараг белә мејданымда чох мөһкәм да-јанмышдыр. Бурада Лејли дәрд вә гәм әлиндән гурумуш ча-пыны не јә (чалгы әләти) бәнзәдир. Оңу гәлби неј кими гәмли нәгмәләрлә, ешгә долудур. Бунула белә һәр кәлли-кәдәрлә јолдаш вә һәмдәм олмур вә олмаз да! Лејли бурада:

Башым кәсиләрсә, сөјләмәм раз!—дејир.

Мүәллим бу монолог үзәриндә дураккән, шакирвләрә изаһ етмәлидир ки, Фүзули бурада Лејлинин јүксәк ешг вә мәнәббәт мүхәссәсәси олмасыны көстәрмәк үчүн, бәднн тәс-вир вәситәләриндән усталыгла истифада етмишдир. Тәкчә со-

нунчу мисрапын пә гәдәр кенш мә'насы вардыр: а) чираг чох јанандан сонра, јакын ишгә вермәк үчүн јејидән пилтәси кәсилмәлидир, башы вурулмәлидир. Аңчаг бујдан сонра оду дил-дил олуб, даһа јакын јаныр. Лакин Лејли бу вахта гәдәр һеч кәсә сиррини ачмадыгы кими, бујдан сонра да башы кәсилсә белә ешгинә садиг галачаг, сиррини һеч кәсә вермәјәчәкдир; б) нејли башы кәсилмәклә, үрәк сирри фаш олур. Јә'ш ондан бир мусиги әләти кими истифада олунур. Ла-кин Лејли һәмни нејдән дә үстүн вә фәрглидир. Оңу башы кәсилсә дә, өз сиррини вермәјәчәкдир; в) нәһәјәт, шаир Леј-линин характеристик хүсусијәтләрини аңчаг мәчәзи ифәдәләрлә дејил, мүстәғим шәкилдә дә ифәдә едәрәк көстәрир ки, Леј-линин башы кәсилсә дә, ондан сирр алмаг мүмкүн олмајачаг-дыр. (Оңа өлүм һәдәси әбәсдир. Әлдүрүлсә белә, сирри үрә-јиндә галачагдыр).

Бурада Лејлинин чирага ишарә етдији «күдәзә» сөзүнә диггәт јетирмәк аазымдыр. Мә'лумдур ки, «күдәзә» фәре ди-линдә әримә, јандыран, алышма, «од тутмаг» кими мә'нала-рында ишләнир. Фүзулинин Лејлинин дили илә чирага:

Аһым кәтирәр сәни күдәзә!—

дедикдә, оңу дахили изтирабларыны сәнәткарлығыла ачмыш-дыр: а) Лејлинин о гәдәр гәм-гүссәси вардыр ки, бир аһ илә дәрд әлиндән зәр олмуш чирагы белә јандырар; б) Лејлинин кәдәри о гәдәр бојукдур ки, дәрд әлиндән јанан чирагы бир аһ илә сөндүрәр. Чирагын үфләмәклә сөнмәсинә ишарәдир; в) Лејлинин аһы о гәдәр одлудур ки, өз одуна дозә билән чи-рагы да әридә биләр.

Беләликлә, бөјүк сөз усталы Фүзули бурада бир мисра-да һәм мүстәғим, һәм дә мәчәзи ифәдәләр ишләтмәклә үч бә-днн ләвһә јаратмышдыр. Фүзулинин «аһ» вә «күдәзә» сөзлә-риндән белә бачарыгла истифада етмәси оңу јүксәк сәнәт-карлығыны бир даһа көстәрир.

Фүзули јухарыда әдләрини чәкдијимиз вә бурада тәһлил етдијимиз монологда бир һиссәдән дикәринә, бир фикрдән башга фикрә кечән, бир әләмдән башга бир әләмә дүшән образларын да мә'нәвијјатыны ачмаг үчүн өзүнә гәдәр Азәр-бајчан әдәбијјаты тарихиндә, тәсәдүф едилмәјән драматик кечидләрдән мәнәрәтлә истифада етмишдир. Мүәллим М. Фү-зулинин вәсәијәсәндәкы бу вә бунә бәнзәр сәнәткарлығы хүс-усијјәтләрини шакирвләрә чатдырмаг үчүн өз педагожи бача-рыгындан мүстәғим истифада етмәлидир.

Сәадәт МӘММӘДОВА,
Шамхор районы, Шишгәлэ орта
мәктәбнннн мүәллимнн.

БИРИНЧИ СИНИФДӘ ШАКИРДЛӘРӘ СӘЛИГӘЛИ ВӘ ДУЗКҮН ЈАЗЫ ВӘРДИШИНИ НЕЧӘ АШЫЛАЈЫРАМ

Партија вә һөкүмәтнн мәктәб һаггында јени Гануһу илә алағадар оларағ, ибтидан синифләрдә дәрс дејән мүәллимләрнн гаршысында мүәјјән вәзифәләр дурур.

Шакирдләр јазы вә оху вәрдишләринн илк дәфә онлара дәрс дејән мүәллимдән өјрәнирләр. Елә буна көрә дә биринчи синифдә дәрс дејән мүәллимләрдән сәј вә бачарығ тәләб едилр.

Шакирдләрә өз фикирләриннн јазылы вә шифаһи сурәтдә ифадә етмәји, савадлы јазмағы биринчи синифдән ашыламағ лазымдыр. Мән дә биринчи синифдә јазы ишләринн ашағыдакы кнми тәшкнл едирәм. Илк дәрс күнүнә гәдәр јазы тахтасынн ујғун хәтләрлә (бир үзү үчмил, о бири үзү чәпичи) чизкиләјиб һазыр едирәм. Лөвһәни бүтүн шакирдләрнн јахшы көрә биләчәји јердән асырам. Синиф отағында парталары мәктәб кнкијенасына ујғун сурәтдә елә дүзүрәм кн, шакирдләр охујуб јазаркән онлара ишығ сол тәрәфдән дүшсүн. Шакирдләрнн сәлигәли вә дүзкүн јазмасы үчүн онлары партада бој сырасында дүзмәји нәзәрнмдән гачырмырам. Көрмә габилијјәти нисбәтән зәиф олан вә ағыр ешидән ушағ варса, онлары да габағ чәркәләрдә јерләшдирирәм.

Јахшы јазы јазмағ үчүн дүзкүн отурмағын әһәмијјәти чох бөјүкдүр. Она көрә дә мән ушағлара партада дүзкүн отурмағ гајдасынн өјрәдирәм.

Јазыја башламаздән әввәл, гәләм тутмағ гајдасынн да ушағлара өјрәдирәм. Мән, ушағлары јазы тахтасында вә дәфәрдә чәкилән чизкиләрлә таныш едирәм. Сәтирләри вә сәтирдә олан милләри шакирдләрә көстәрирәм. Јазы дәфтерннн пәјладығдан сонра онлара I-чи сәһифәни ачмағы тәклиф едирәм. Сонра парталарын арасында кәзәрәк ишинн нечә јеринә јетирилдијинн нәзәрдән кечирирәм. Шакирдләрә дүзкүн вә көзәл јазы вәрдишләри ашыламағ үчүн дәфтерләринн парта үзә-

ринә дүзкүн гојулмасына да фикир верирәм. Јазы тахтасында биринчи сәтри чубуғла көстәрирәм. Шакирдләринн да һәмнн сәтри өз дәфтерләриндә көстәрмәләриннн тәләб едирәм. Һәр сәтирдә үч мил—үст мил, орта мил, алт мил олдуғуну әјры-әјры көстәрирәм.

Шакирдләрә илк јазы дәрсиндә нөгтәләр гојмағ вә бу нөгтәләри бирләшдирмәк, дүз хәтт чәкмәк вә буиларын арасында мүәјјән мөсафә бурахмағы (бир хәтт) өјрәдирәм. Илк мәшғәләләрдә һәрфләринн үнсүрләриннн јаздыраркән, онларын нәјә охшадығынн сорушурам.

Илк јазы тәлими дөврүндә шакирдләринн бурахдығлары сәһиләри јериндә вә вахтыннда дүзәлтмәјин бөјүк әһәмијјәтинн вәрдыр. Дүзкүн вә көзәл јазмағы әсасән илк јазы тәлими дөврүндән башламағ лазымдыр.

Һәрф үнсүрләриннн јазылмасы илә ики һәфта мәшғул олурам. Сонра исә савад тәлиминә башлајырам. Мән һәр бир һәрфи јазмағы өјрәдәркән, ону әввәлчә јазы тахтасында бүтөв шәкилдә јазырам. Сонра исә әјры-әјры үнсүрләриннн јазыб көстәрирәм.

Һәр һәрфинн һансы үнсүрләрдән әмәлә кәлмәсинн вә нечә бирләшмәсинн шакирдләрә изаһ едирәм. Шакирдләрә һәрфинн үнсүрүндән бир сәтир, сонра да бүтөв һәрфи јазмағы тәклиф едирәм.

Мәләумдүр кн, бүтүн һәрфләр ејинн шәкилдә бир-бири илә бирләшмир. Әјры-әјры һәрфләринн өзүндән габағ вә ја сонра кәлән һәрфләрлә бирләшмәси мүхтәлиф олур. Мәсәлән, «ат» сөзүндә «а» һәрфинннн иквинчи үнсүрү бирләшдикдә јухары галхдығы һалда, «ал» сөзүндә јухары галхмыр; «өрдәк» сөзүндә «ө» һәрфинннн үнсүрү «р» һәрфинә јухарыдан битишдији һалда, «өлкә» сөзүндә «ө» һәрфи «л» һәрфинә ашағыдан битишир.

Сәлигәли вә дүзкүн јазы гәләмдән, перо вә мүрәккәблән дә чох асылыдыр. Үмүмијјәтлә II нөмрәли периодан истифада етмәк лазымдыр. Бу перо илә ишләјәркән һәрфинн мүәјјән јерләринн галын вә ичә салмағ мүмкүн олур, шакирдләр тез јорулмур. Мүрәккәб иә чох дуру, нә дә гаты олмалыдыр. Бу гајданы көзләјәрәк, мән шакирдләринн сајына көрә мүрәккәб габы сахлајырам. Мән синифдә шакирдләр үчүн даһа сәмәрәли олан ағач гәләмләрдән (Һәр шакирд үчүн бир әдәд) сахлајырам. Јумшағ парчадан перо силән дүзәлтдирирәм. Јазыны гуртәрдығдан сонра шакирдләрә гәләмнн тәминаләмәк вәрдишинн ашылајырам.

Әзиз ШИРИНОВ,
Учар районунун мектебиндеги
жеделдик мектебинин мұгалымы.

С. РҮСТӘМИН «ЧАПАЈЕВ» ШЕ'РИНИ КЕЧӘРКӘН ШАКИРДЛАРИН ВӘТӘНПӘРВӘРЛИК ТӘРБИЈӘСИНИ НЕЧӘ ИНКИШАФ ЕТДИРИРӘМ

Канч нәсли догма Вәтәнимизә гызғын мәһәббәт руһиңда тәрбиә етмәк, онларын бәднн зөвләрини инкишаф етдирмәк, онларә коммунист әхлағы сифәтләри ашыламаг ишиндә бәднн әдәбијјәтин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Мән шакирдләрә бу кејфијјәтләри ашыламаг үчүн әдәби гираәт дәрсләриндән кениш истифада едирәм. Тәчрүбәдән бәһс едән бу кичирик мәгаләмдә С. Рүстәмин «Чапајев» ше'рини кечәркән шакирдләрдә вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсини нечә ашыламағым һагғында бәһс етмәјә чалышачағам.

Програмда «Чапајев» ше'ринин тәдрисинә ики саат вахт вериләр. Мән бу ики саатын биринчисини ше'рин ифадәли гираәтинә, иккинчисини исә ше'рин тәһлилинә сәрф едирәм. Ше'рин ифадәли охунмасына кечмәздән әввәл С. Рүстәмин һәјәти вә жардычылығы һагғында ғыса мә'лумат верирәм. V синифдә шаирин һәјәти вә жардычылығы әјрыча тәдрис едилмәдијјәндән шакирдләрә бу һагда мүфәссәл мә'лумат вермәк ләзымдыр. Бундан сонра көстәрирәм ки, С. Рүстәмин жардычылығында Вәтән вә вәтәндаш мүһарибәси мөвзулары мүһүм јер тутур. Шаирин јүксәк сәнәткарлыгыла ишләдији «Чапајев» ше'ри дә бу мөвзүә һәср едилмишдир. Беләликлә шакирдләрә изаһ едирәм ки, С. Рүстәм бу ше'риндә вәтәндаш мүһарибәсини гәһрәманна Чапајевни чәсарәтиндән, вурүшмаларда онун көстәрдији фәдакарлыгдан ифтихар һисси илә данышыр. Шакирдләрә мүхтәсәр мә'лумат вердиклән сонра ше'рин гираәтинә башлајырам. Чүнки мән һәлә дәрә һазырлашаркән шакирдләрдә дүзкүн оху вәрдиши јаратмағы да унутмурам. Шүбһәсиз, шакирдләрин нитг мөдәбијјәтинин инкишафы үчүн ифадәли гираәтин бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Бу мәгсәдә һанл олмаг үчүн ше'рдән әввәлчәдән мүәјјәнләшдирдијим парчаны учадан охујурам. Гираәтимдә дүзкүн,

рәван охумаға чалышырам. Шакирдләрә ше'ри охутурдугда да онларә диггәтлә гулаг асыр, тәләбкарлыг көстәрирәм.

Ше'рин гираәтинин гуртардыгдан сонра исә охунмуш парчаја анд мүсаһибә апарырам. Бурада ики мәгсәдә һанл олмаға чалышырам.

- 1) Ше'рин мәзмунуну мәһимсәтмәк.
- 2) Шакирдләри ше'рин тәһлилинә һазырлашдырмаг.

Ше'рин тәһлилиндә гәһрәманнн характеристикасыны шакирдләрә мүкәммәл мәһимсәтмәјә сә'ј едирәм. Бунун үчүн гәһрәман һагғында данышанда ше'рдән нүмунәләр кәтирирәм. Изаһ едирәм ки, шаир ше'рин илк мисраларындан башлајараг өз гәһрәманннн дөјүшкәнлији вә фәдакарлығы илә бизи таныш едир. Ашағыдакы мисралары көстәрәрәк фикрини изаһ едирәм.

Кери дөнмәк Чапајын јох дава китабында,
Бу мәрд өз гылыңчыны көрмәк истәмәз гында.

Шакирдләрә изаһ едирәм ки, шаир бу ше'рдә Чапајевни гочаглығыны, гәһрәманлығыны тәсвир етмәклә кифәјәтләндирир, онун кәдәринә, севинчинә белә ортаг олмаг истәјир, онун јарасыны исә өзүнүңкү һесап едәрәк дејир:

Санырам ки, мәһимдир онун севинчи, јасы.
Мәһим догма јарамдыр, Чапајевин јарасы!

Әлбәтте, бу мисралар өз гәһрәманна шаирин бәсләдији дәрнн рәғбәт һиссини әјднләшдырмагда бизә көмәк едир, шаир биздә дә бу һисси ојатмаға чалышыр. «Чапајев» ше'рини кечәркән шакирдләрдә Вәтәнә мәһәббәт һисси ашыламаға чалышырам. Әсәрин гәһрәманна хас олан хүсүснәјјәтләри шакирдләрә садәчә әјднләшдырмаг һәлә кифәјәт дејилдир. Әсил мәсәлә мүсбәт кејфијјәтләрә гаршы шакирдләрдә мараг ојатмаг вә тәдричи дә олса һәмнн кејфијјәтләри онларда ашыламагдыр. Бунунла јазычы вә шаирләримизин илһамла тәсвир етдији мүсбәт кејфијјәтләрә малнк олан гәһрәманналарә гаршы шакирдләрдә рәғбәт һисси ојатмаг ләзымдыр.

Мән, «Чапајев» ше'ринин тәдрисиндә бу чәһәтә бөјүк диггәт верирәм. Бунун үчүн ше'рдән белә бир мисал көстәрирәм:

Хејир, өлмәјиб, јашар Чапај мәһим гәлбимдә
Чапај јенә атыны чапар мәһим гәлбимдә.

Бу мисраларда шаирин гәһрәманна бәсләдији дәрнн рә-
бәт һисси ифадә едилмишдир. Бурадан да белә нәтичәҗә кә-
лирәм ки, Чапајев өлмүшдүрсә дә о бизим гәлбимиздә јаша-
јыр. Халг үчүн, Вәтән үчүн гәһрәманлыг кәстәрәнләрнн адла-
ры ифтихарлаа чәкилир. Бурада изаһ едирәм ки, шән вә фира-
ван һәјәтимыз белә фәдакар, вәтәнпәрвәр гәһрәманларын
әмәји сәјәссиндә әлдә едилмишдир. Бурадан да изаһ едирәм ки,
өз Вәтәниннн азадлығы наминә вурӯшан, Вәтәнимизин тәрәг-
гиси үчүн мүбаризә апаран чәсур, мәрд, фәдакар гәһрәманла-
рымыз миңләр вә милјонларлаадыр. Халгымыз һәмнн гәһрә-
манларын хәтирәсиннн әзиз тутур вә адларыны һөрмәтлә јад
едир. Шакирдләрнн диггәтинн ашағыдакы мисралара чәлб
едир, фикриннн ше'рдән кәтирдийнн мисраларла изаһ етмәҗә
чалышырам.

Тарих бу дәнмәзләри бурахмады көлкәдә
Милјонларла чапајлар јашар бизим өлкәдә.

Шакирдләрә изаһ едирәм ки, һәјәтимызын мүхтәлиф са-
һәсиндә әзмлә чалышан гәһрәманларымызы да биз һөрмәтлә
јад едирик. Беләләриннн тарих унутмур. Зәманәмиздә милјон-
ларла чапајлар јетишмишдир ки, буңлар да Вәтәнимизин тәр-
рәггиси наминә әзмлә чалышырлар. Чапајевә мәхсус мүсбәт
чәһәтләри бир чохлаы кимнн биз Гагариндә дә көрүрүк. Хал-
гымызын һаглы олараг фәхр етдији Ј. А. Гагарин дә онун ки-
ми вәтәнпәрвәрлик нүмунәси кәстәрмишдир. Халгымызын
кәнч вәтәнпәрвәр оғлуну дүнјада илк дәфә космик фәзанын
өјрәннлмәсинә апаран гүввә ондакы вәтәнпәрвәрлик һиссиннн
ифадәсидир. Јалһыз бизим өлкәмиздә белә икидлик кәстәрән
гәһрәманларын ады фәрәһлә чәкилир, онларын ады дилләр-
дән-дилләрә кәзир, онларын әмәји јүксәк дәрәчәдә гијмәтлә-
дирилир. Дүнјада илк дәфә космоса јол ачан Ј. А. Гагариннн
Ленин ордени илә тәлтиф едилмәси, она Совет Иттифагы
Гәһрәманы кимнн јүксәк ад верилмәси, онун адынын
УИЛККИ МҚ-нын Шәрәф китабына јазылмасы Вәтәнимиздә
гәһрәманларла верилән јүксәк е'тимадын нүмунәсидир.

Биздә Вәтән үчүн, халг үчүн намусла чалышан фәдакар
адамларла верилән гијмәти изаһ едәндә Н. С. Хрушшов јолда-
шын Гагаринә көндәрдији тәбрик мәктубундакы чүмләнн ша-
кирдләрнн јадларына салырам:

Бүтүн совет халгы Сизин шанлы икидлийинизә һејран гал-
мышдыр, сизин бу шанлы икидлийиниз бәшәријјәтә хидмәт

етмәк наминә мәрдлик, шүчәәт вә гәһрәманлыг кәстәрмәк нү-
мунәси кимнн әсрләр боју унутулмајачагдыр.

Бундан сонра «Чапајев» ше'риннн даһа тә'сирли, даһа
мәзмунлу олмасы үчүн мүәллифин истифадә етдији вәситәлә-
ринн изаһы үзәриндә дајанырам. Бу һагда ашағыдакы гајдада
сөһбәт апармагла кифәјәтләнирәм:

1) Бу мәсәдлә шаир бәнзәтмәдән истифадә едир. (Бәнзәт-
мә һагда мә'лумат верирәм).

Мәсәлән, Од ичиндән шир кимнн чыхды јаралы Чапај

2) Шаир даһа ојнаг формаја мүрачиәт едир.

Мәсәлән, Чапај кечир һүчума

Јед кимнн чума-чума.

3) Ејни чинсли сәсләрнн тәкрары илә ше'рдә хүсуси бир
аһәнкдарлыг јарадыр. Бу да ше'рә көзәллик вә тәрәвәт верир.

Мәсәлән,

Чыңгыл дашылы чајлары Чапајев чапа-чапа,

Кечиб, бичир, чөлләрдә чар кенералларыны...

«Чапајев» ше'риндә гәһрәманнн өлүмүндән бәһс олуан
парчаны да шакирдләрнн јадына салырам.

Һејһат!.. сағыр суларда дүшмән көрдү Чапајы,

Јохдур онун үстүнә јаған күлләннн сајы...

Чапајым, мәрд Чапајым, мәним әзиз Чапајым!..

Дүшмәнләрнн өнүндә чөкмәлин днз Чапајым!

Аман, Чапај, о гызыл күнәш батды суларда,

Чапај! Чаваб вер, Чапај, сөјлә һардасан, һарда?

Нә Чапај чаваб верди, нә дә бу ганлы сулар...

Чапајы ахтаранлар өз үрәјиндә тапар.

Бу мисалы изаһ етдикчә дүшмәнә нифрәт һиссиннн дә тәр-
бијә едирәм.

«Чапајев» ше'риннн кечәркән ше'ринн вәзинә, ше'рдәки
рәдиф, чинас вә гафијәләр һаггында мә'лумат верирәм. Әдә-
бијјат нәзәријјәсиндән мә'луматы кечдијим епик, лирик әсар-
ләрлә әлағадар олараг мөһкәмләндирирәм. Бу тәдричән олур
—кетдикчә мөһкәмләндирилир.

«Чапајев» ше'ринннн тәһлили илә әлағадар олараг апар-
дығым мүсаһибәдән нүмунә вермәк истәјирәм:

Мүәллим — Чапајевин икидлийи һансы мисраларда ве-
рилмишдир?

I шакирд — Керн дәнмәк Чапајын јох дава китабында,

Бу мәрд өз гылыңчыны көрмәк истәмәз гында.

II шакирд — Од ичиндән шир кимнн чыхды јаралы Чапај

III шакира — Чанај кечир һүчүмә,
Жел кими чума-чума.

Мүсалим — Шаир бу ше'ринда бизә нәји төвсија едир?

Шакира — Шаир өз гәһрәманына гаршы биздә рәғбәт
һисси ојатмагла бизи дә Чанајев кими Вәтәни севмәја, часур,
гөрхмәз олмага чагырыр.

Мүсалимбә апармагла ашагыдакылара һаил олурам:

1) Ше'рин мазмуну нәзәрден кечирилер, бә'зи сәһәләр
мөһкәмләндирилер.

2) Гәһрәманын сәвијјәсинә анд дејиләниң мисалларла
Чанајевә хас олан кејфијјәтләр даһа да мөһкәмләндирилер.

3) Ше'рин дил һаггында шакирдләрә мә'лумат верилер.

Ше'рин тәдрисиндә мүвафиг парчаны әзбәрләдирәм. Бу,
шакирдләрин лүгәт еһтијатыны даһа да зәнкинәшдирер.

Бу мүһүм иши бүтүн дәрә или мүддәтиндә давам етдирер-
рәм.

Л. М. ӘЛИЈЕВ.

Ч. МӘММӘДГУЛУЗАДА ТӘРӘФИНДӘН ИСЛАМ ДИНИНДӘКИ БАЈРАМ ВӘ МӘРАСИМЛӘРИН ИФША ЕДИЛМӘСИ

Ч. Мәммәдгулузада мүхтәлиф мәгәләләриндә динин әмә-
лә кәлмәси вә мүртәчә мәһијјәти һаггында фикирләр сөјләмәк-
лә кифәјәтләнмәши, о, һәмчәшин дини әјин, мәрасим вә бај-
рамларың тәһгидинә дә кениш јер вермишидир. О, белә һесаб
етмишидир ки, бүтүн дини мәрасимләр халгы даһа артыг и-
стисмар етмәк үчүн руһаниләр тәрәфиндәни үјдуралмушдур.
Ч. Мәммәдгулузада кәстәрирди ки, вахтларыны намаз гылмаг-
да, оруд тутмагда вә мәснүддә монзәја гулас асмагда кечирән
бу касыблаар бәс нә вахт өз касыбчылыгылары илә мәшғул
олурлар. Бүтүн бу дини бајрамлар вә мәрасимләр зәһмәткеш-
ләри иш-күчдән авара едәрәк онларың ач, чылпаг вә елмдән
бибәһрә гәлмәларына сәбәб олур. Ингилаба гәдәрки Азәрбај-
чанда дини мәрасимләр зәһмәткешләриң һәјәт вә мәшәтәнијә,
илијјинә вә гавына ишләмишидир. Ч. Мәммәдгулузада бу шә-
рәнтдә мүсәлманларың өз касыбчылығы илә мәшғул олмасы
вә елм-сәнәт даһынча кетмәләриңниң чәтшилијјиндән бәһс едәр-
рәк кәстәрирди ки, мүсәлманың о гәдәр дини бајрам вә мәрә-
сими, о гәдәр хејир вә шәр иши вардыр ки, әкәр һәгиги мүсәл-
ман кими онларың ичрасы илә мәшғул оласан илимиң оң ики
әј да кифәјәт етмәз.

Ч. Мәммәдгулузада белә һесаб едирди ки, көһнәлик вә
әсарәт дајағы олан ислам дини өз еһкамларыны халга ашы-
ламаг үчүн бир сыра бајрам вә мәрасимләри, вәһши әдәт вә
гајдалары јаратмыш вә әң гүввәтли тәблиғәт васитәләри кими
халг ичәрисиндә иттиһар етдирмишидир. Бу вәһши гајда-га
нунларың васитәси илә дини хадимләри зәһмәткешләриң авам-
лыг, мәнәләт вә наданлығыны соң һәддә чатдырыб онләра
мүтәһлик вә ачизлик дүңјәкөрүшүнү ашыламышлар. Оңа кө-
рә дә ислам дининиң оруд, намаз, имам тә'әһјәси, гурбан бај-
рамы, «мүгәддәс» јерләрә зијарәт кими иһсан варлығыны ач-
чалдан вә оңу кәрәкисиз һала салан вәһши әдәт вә мүртәчә
ғануи-гајдаларына гаршы мүбаризә Ч. Мәммәдгулузада әте-
һәминиң башлағча мүбаризә һәләфләриндән бири олушдур.

Дини китабларын дедишнә көрә тә'ши олунаи вачибн намазларын бирини гәзәжә го'уб вахтннн кечириб әдә етмәжә-нин күнәһи јетмәжә пейгәмбәри гәтәә јетирәнин, мин дәнә гур'ани јандыраини вә јетмиш дәфә зинә ејләјәнин күнәһиндан чождур. Оң көрә дә бу күнәһларын әвәзиндә чәзә алмалы-дыр. Дин хадимләри бинәмазларә ағыр чәзә вериләчәји илә зәһмәткешләри горхударәг динини мүәјјән етдији намазлары ичрә етмәжә мәчбур едилдиләр.

Ислам дининини мәшһур үләма, фәзил вә мүчтәһидләри өз тәфсир вә мәғалләриндә әлләһ тәрәфиндән мүәјјән едилмиш бүтүн намазларын ичрә едилмәсини вачиб билирдиләр. Бу намазлары гылмајәнләри мәһшәр ајағында имтаһана чәкилә-чәкләри илә горхурдулар.

Исан хәстәләниб елүм јәтағында олдугда белә она на-мәз гылмагы мәсләһәт билән ахундлар көстәридиләр ки, һәр бир хәстә јатлығы јердә намаз гылмагы тагәти олмаса, башы илә ишәрә ејләјә-ејләјә һөкмән намазыны гылмалыдыр. Әкәр о, башы илә дә ишәрә ејләмәжә ачиз олса, о вахт көзләри илә ишәрә ејләјә-ејләјә намазыны гылмалыдыр. Әкәр көзү илә ишәрә ејләмәжә имкәны олмаса, о вахт намазын ибарәләрини хатиринә кәтирмәк вә беләликлә намазы өз көнлүндә гылмагы кифәјәтдир. Ахундларын таблиғатына ујан вәтәндашлары-нын вә гоһум-ағрабаларынын ачыначагылы вәзијјәтләрини тәс-вир едәрәк Ч. Мәммәдгулузадә јазырды: «Онунчун да һәр нөв илә олмуш олсајды, мәним һаман вәтәндашларын вә диндаш-ларым лабүдд кәрәк намазларыны әдә едә идиләр. Әкәр сий-һәт һалында идиләр, ајаг үстә кәрәк әдә едә идиләр; әкәр би-мар идиләр кәрәк отурдулары јердә намаз гыла идиләр...»¹.

Намаз бүсәтинин дәскаһларындан бири дә әзан вә дәстә-маздыр. Намазын өзү кими онун һазырлыгы мәрһәләләри олан әзан вә дәстәмаз дә дин хадимләри тәрәфиндән сәваб иш вә хејирәмәл чәркәснә јазылыр. Дин хадимләри көстәриди-ләр ки, әзан демәк, әзан чағырмагы, намаз гылмагы бәрәбәр сә-ваб бир ибадәтдир.

Ч. Мәммәдгулузадә белә һесабы едирди ки, зәһмәткешләри узун әсрләрдән бәри сәмәрәли ишдән узаглашдыран дин вә онун әјинләри анчагы социализм шәраитиндә арадан галдыры-ла биләр. Чүнки социализм кениш миҗәсдә елм вә маарифи јаймагыла бәрәбәр, һәм дә дин вә дини әјинләрин јашамасы үчүн иғтисадн зәминнә јох едир. Әднб «Хатират»ында бу бәрә-дә белә јазырды: «Әввәл вә ахыр үмидимиз кенә социализм

¹ Ч. Мәммәдгулузадә. Сечилмиш әсәрләри, I чилд, 1951, сәһ. 389.

нигилабывадыр. Әввәл вә ахыр үмид онадыр ки, һәмнн социа-лизм бајрагы аалтында вә социализм шуары тәһтиндә, ислама ситәјиш едән милләтләр (вә һабәлә гејри динләрә ситәјиш едән милләтләр) дүји елмләрини төһсия еднб вә чәми дин вә дин-чиләрини мөвһумат вә хурафатындан акай олуб бирдән-бирә әзандан дә әл чәкәләр, мүәззиндән дә әл чәкәләр вә намазла-рын чүмләсини—вачибн намазлары да, сүннәти намазлары да, ағ јәл вә гара јәл намазларыны да вә чәми нафилә намаз-ларыны да—бир чувала долдуруб Араб вә Күр дашан замән суја ахыдалар, гојсуи кетсин ишинә»¹.

Мүсәлман аламиндә ән кениш јайылмыш дини әјинләрдән бири дә рәмазан ајында кечирилән оручлугы бүсәтыдыр. Ислам дининдә мөвчуд олан бир чох дини бүсәтләр кими оруч-лугы да тарих е'тибарилә чох гәднмдир. Илин бир ајында је-мәмәк, һәриз сахламагы һәлә ислама гәдәр гәднм әрәб тајфа-лары арасында мөвчуд олмушдур.

Једдн јашында ушага оруч тутмагы вачиб билән шәриә-ти ифша едәрәк Ч. Мәммәдгулузадә «Хатират»ында оручлу-гун мүртәчә ролуну ашагыдакы сөзләрә ачыб көстәриди: «Додагларым јаныр, богазым гурујур... Дуру булаг сују дә-мир лүләдән шырылты илә ахыб төкүлүр дашларын үстүнә. Амма һеч кәсин чүр'әти јохдур һаман судан ичсин: чүнки иш-дн мәһн-мүбарәки-рәмазандыр. Инди додаглар кәрәк гурујә, онунчун ки, мәһн-мүбарәки-рәмазандыр»².

Ч. Мәммәдгулузадә көстәрир ки, рәмазан ајында күндүз-ләр јемәмәк исан организмнн о дәрәчәдә зәифләдир ки, о, өз мүвазинәтинн белә сахлаја билмир. О дөврләки мө'мин мүсәлманларын сүрәтинн өз апасынын шәхсиндә тәсвир едә-рәк әднб јазырды: «...Апам авлаһын горхусундан чынгырыны чыхармазды, амма күндүз зәһмәти вә оручлугы ачылыгы бир јандан, кечә ибадәти бир јандан, өзү дә бир кечә јох, он ики кечә јазыгы арвады әлдән саларды вә отурдуғу јердә чох вахт гәшин еләрди вә јыхыларды»³.

Ч. Мәммәдгулузадә рәмазан ајында кечирилән оручлу-гун зәрәриндән бәһс едәрәк көстәрирди ки, рәмазан ајында исан организмнн о гәдәр зәифләјир вә мүғавимәт гүввәсинн итирир ки, асанлыгыла һәр чүр хәстәликләрә тугула билир.

Рәмазан ајында зәһмәткешләр ач вә сусуз галараг өзлә-ринә мә'нәви вә чисмәни әзијјәт вермәкдән башга ајын сонун-да кечирилән оручлугы бајрамында бүтүн вәр-јохларыны јығыб

² Ч. Мәммәдгулузадә. Сечилмиш әсәрләри, I чилд, 1951, сәһ. 398—399.

³ Јенә орада, сәһ. 403—404.

⁴ Јенә орада, сәһ. 414.

моллалары ырысдиләр. Она кәрә дә бу аҗын алыны рәмазан-алмұбарак гоҗурлар. Бунун нәтиҗәсиндә моллалар өз әбәсыны, шалыны, әмәмәсини тәзаләҗир, бир иллик хәрчлиҗини толләҗир, чаҗыи, дүҗүнүн, јағия әласыны сәрф едәрәк гарын-ларыны долдурулар.

Ч. Мәммедгулузада белә һесаб едирди ки, ислам динияни ән кеиш җәҗылмыш әләтләриндән бири дә мәһәррәмлик тә'зиҗәдарлығы вә бунунла әләҗәдар шахсеҗ-вахсеҗ етмәк, хәнчәрлә баш җармағ вә синә вурмағ кими вәһши аҗиндир. Әдиб мәһәррәмлик тә'зиҗәдарлығынын мүртәчә маһиҗәтини тәғнид етмәклә барәбәр онун әмәлә кәлмәси вә тарихини дә әдәби-ләшдырмағә чалышмышдыр. О, мәһәррәмлик вә шахсеҗ-вахсеҗ аҗинияни әмәлә кәлмәси, сиҗәси мәнәсы һағгында бөҗүк әтенет вә материалист мүтәфәккир М. Ф. Ахундовун фикирләри илә тамамилә разыләшыр. О кестәрир ки, мусалманлар тәрефиндән имамларын өлүм күлүнү бөҗүк бир матәм мәҗлисина чевириб, олмазын вәһшиликләр етмәсини һеч бир мәнәсы жохдур. О, белә һесаб етмишдир ки, мәһәррәмлик тә'зиҗәдарлығы өз тарихи көкләри е'тибары илә Мәһәммедин өлүмүндән сонра әрәб мусалман башчылары арасында сиҗәси һакимиҗәт үғрунда келән мүбаризә илә бағлыдыр. Мәһәммедин вәфатындан сонра хиләфәтдә сиҗәси һакимиҗәтә сәһиб олмағ үстүндә онун хәләфләри арасында ихтилаф башләйир. Бу ихтилафлар ган ахытмағ баһасына һәлл олунур. Бу ганлы вурумаларда һәлак олмуш һөкмдарларын шәрәфинә дүзалән тә'зиҗәдарлығ сонралар ислам динияни шә мәһәббин гәбул етмиш мусалман хәлҗәларыны итаәтдә сахламағ әләтинә чеврилур. Дин хәдмләри бу тарихи һадисәнини сиҗәси мәнәсыны тәһриф едәрәк кестәрирдиләр ки, Мәһәммедин сонра Әли вә онун ардычыларынын апардығы мүбаризә сиҗәси һакимиҗәтә сәһиб олмағ үғрунда деҗил, куҗа һәҗигәти вә әләләти үзә чыхармағдыр. Ч. Мәммедгулузада әрәб мусалман башчыларынын апардығы мүбаризәләри сиҗәси маһиҗәтини баша дүшәрәк җазырды: «...Пеҗгәмбәрләрин данышыҗлары сөз һағг вә һәҗигәт олса иди, о вә'дә чәми пеҗгәмбәрләр һаман һағг сөзүн үстә чәм олардылар вә дәхи жүз җетмиш ики дин вә аҗин җәртмәздылар вә пеҗгәмбәрләрдән сонра дә кәлән имам вә мүтәһидлар бир-бирилә сәләпәт үстә боғушмәздиләр»¹.

Ч. Мәммедгулузада мәһәррәмлик тә'зиҗәдарлығынын җаранмәсына гилә верән һадисәләри тәһлил едәрәк белә бир нә-

¹ «Молла Нәсрәддин», 1925, № 27.

тичәҗә кәлирди ки, елән әрәб, елдуран әрәб мәһәррәмликлә башларыны хәнчәр илә хәнқал кими доғраҗан, күрәкләрини бир дәстә зәнчир илә кәҗәрдән, башларына саман сәләпләр илә иранлы вә әзәрбаҗанлылардыр. Бу ишдән һеҗрәтә дүшән әдиб җазырды: «Чорт их побери. Ни как же поймешь кто из убил и кто для них плачет»¹.

Һәр кәс имам җолунда бир гәтрә көз җашы төксә, ахырда онун чәми күнаһлары бағышланачағ деҗән башы сарығлы ахундларын тәблиғатына үҗәи зәһмәткешләр мәһәррәмлик тә'зиҗәси заманы әҗламағ, үз чырмағ, хәнчәрлә баш җармағ, зәнчир вурмағ, синә деҗмәк кими вәһши һәрәкәтләр едирдәр. Ч. Мәммедгулузада кестәрирди ки, руһаниләри хәлҗ күтләләри ичәрисиндә тәблиғ етдиҗи вә мөһкәмләтмәҗә чалышдыҗлары бу вәһши һәрәкәтләрин зәһмәткешләрә зәрәриндән башта һеч бир хеҗри жохдур. О, бу һағда белә җазырды: «Бу баш җармағ, зәнчир вурмағ вә күчәләрдә «шахсеҗ» тәһмәк әдәти вәһши бир әдәтир. Вә әкәр мин үч жүз ил бундан гәбағ надан әрәбләрин гәбилә саркәрдәләри бири-бирилә «спортфел» үстә далашыб вурушурдулар, биз Әзәрбаҗан түркләринә дә дүшүб ки, күчәләрдә долушуб бамбылы кими «шахсеҗ-вахсеҗ!» чағырыб атылаг-дүшәк, гоншулары өз үстүмүзә күлдүрәк, өз әлиминлә өз әкиз чакымызы җаралаҗап, өз җумруғумузла синәминизни тапдәләҗәрәт вә чәҗәрләримизә хәтәр җетирәки!»².

Ч. Мәммедгулузада мәһәррәмлик кими вәһши бүсәталарын сиҗәси маһиҗәтини ачарағ кестәрирди ки, бу зәһмәткешләри әсарәтдә сахламаға көмәк едир. О, геҗд едирди ки, руһаниләр зәһмәткешләри бу чүр вәһши һәрәкәтләри ичрә етмәҗә мөчбур етдикләри һәлдә, едләри бунларын һеч биринә әмәл етмирдиләр.

Әдиб мәһәррәмликдә баш верән вәһши һәрәкәтләрин ичтисмарчы синифләрә вә руһаниләрә хидмәт едән бир вәсгәтә олдуғуну геҗд едәрәк җазырды: «Әкәр баш җармағ шәрәһ мәзымдыр нә сәбәба башларыны җаранларын ичиндә ишдәҗәдәк бирчә әмәмәли молла көрсәнмәҗиб?»³.

Әдиб вәхтларынын чохуну баш җармағдә кечирәнләрә, әл бәдәшләринә чәсмәни әзиҗәт верәнләрә мүраҗиһәт едиб онлары динни бу зәрәрдән еһкамьяндан әл чәкмәҗә, елм вә сәпәт өҗрәнмәҗә, вәҗәһни әзадлығы вә онун кәләчәк сәздәти һағгында

¹ «Молла Нәсрәддин», 1925, № 28.

² Ч. Мәммедгулузада, Драм вә әсәр әсәрләри, 1933, сәһ 368.

³ Ч. Мәммедгулузада, Әсәрләри, III китәб, 1947, сәһ 227.

дүшүмөжө чагырырды. О. ашура күнү даан-дивана кими күчөлөрө дүшүб баш, көз вә синааларына дөжөнлөрө дейрди: «...Баш икесапа ондан өтрү верилмәйиб ки, баш саһиб өз эли илә өз башыны жараласын, ондан өтәри верилмәйиб ки, бирини башына жара тохунанда, о бири икесап башыны ишләтәсин вә бу жаража бир дәрман танын. Бәдән ондан өтрү верилмәйиб ки, мөһмин бәндә өз жүмрүгү илә дөшүнү зәдләсәни, ондан өтрү верилиб ки, икесап дөшүнү габага вериб бир тәрәфдән әһлә-әжәлине чәрәк газансын вә лазым олан жердә дөшүнү габага вериб вәтәнини муһафизә ейләсин... аичаг вәһини адам өз башыны вә бәдәнини жаралар, аичаг дәли вә диванә күчөлөрө дүшүб алинә бир дөкәнәк алар вә нә'рә тәпә-тәпә дүңја вә аләмин өз наданлыгына тамашачы гәрар верәр»¹.

Ашура күнү шахсеј-вахсеј едәрәк башыны жармыш аилә башчысынын агыр вәзијјәтә дүшдүјүнү «Молла Нәсрәддин» журналынын 1910-чу ил 3-чү нөмрәсиндә дәрч етдирдији шәкилдә тәсвир едир. Ашура күнү баш жаран бир киши хәстәләниб јатыр. Оуну аилә үзвләриндән гадыны вә үч ушағы мәтәм ичиндәдиләр. Ачындан аглајан ушаг анасына дейр: «Ана, нечә күндүр ачындан елүрәм. Мәнә чәрәк вер. Ана ча-заб верир ки, бала, атан он күндүр башыны жарыб нахош елүб, ишә кедә билмир. Аглама, бир аз сакит ол, бәлкә кедәм гошшудан бир тикә чәрәк алам». Бу шәкил мөһәррәмлик ајында баш верән вәһшиликләрин мүртәчә мәһијјәт дашыдығыны әјәни сурәтдә көстәрмәклә бәрәбәр сүбүт едир ки, динин зәһ-мәткешләрә вәд етдији сәадәт бундан артыг ола билмәз.

Мә'лум олдугу кими, ислам дининин ән кениш јайлымыш бир әтләриндән бири дә гурбан бајрамыдыр. Ч. Мәммәдгулузадә белә һесаб едирди ки, ислам дининин башга әјни вә мәрасимләри кими гурбан бајрамы дә зәһмәткешләри идеоло-жи чәһәтдән позмаг, буиларын шүуруну дини әфсанә вә мөвһуматла зәһәрләмәкдән башга, һәм дә дин тәблиғатчылары олан руһаниләрә бөјүк мадди јардым едир. Дини китабларын шәрһ етдијинә көрә бу мүгәддәс бир бајрамдыр. Бу бајрам дин хадимләри үчүн ән әлверишли кәлир мөһбәји олдугуна көрә ону кениш мијјәсдә тәблиғ едә билмәк үчүн она мүгәд-дәслик мөһүрү вурмаға чалышмышлар. Тарихи фактлар көс-тәрир ки, гурбан бајрамы ислам дини илә алағәдәр олараг мөјдәна кәлмәнишди. Гурбан бајрамы ислам дининдән чо-чох әввәл мөвчуд олмушдур. һәгигәтдә ибтидан әрәбләр инки-шафын ән аичаг бир пилләсиндә оларкән, тәбиәтлә мүбаризә

¹ «Молла Нәсрәддин», 1923, № 29.

әнармага гадир олмадыларындан, өзләрини тәбиәтин гулу һе-саб етмиш вә буна көрә дә тәбиәти «мөрһәмәтә» кәтирмәк үчүн оуну гаршысында һејван, бә'зән дә икә икесап гурбан кәсирмиш-ләр, Гурбан кәсмәк адәти сонрадан ислама гәдәр мөвчуд олан динләр тәрәфиндән гәбул едилмишди. Хүсусән тарих етибары илә исламдан габаг олан јәһуди дининдә бу һәгдә Ибраһим (Абрам) вә Исмајыл (Исак) әфсанәси јарадылмышдыр. Ис-лам дининдә мөвчуд олан гурбан бајрамы өз нәзәри гилдасы-ны һәм дә бу әфсанәдән алыр. Авам зәһмәткешләрин вар-јо-хуну әлиндән әлмаг, һаким сипһләрин мүт'и гулларына че-вирмәк үчүн бу адәт исламијјәтин руһуна үјгүн кәадидиндән ислам динини баниси Мөһәммәд ону гәбул едир вә сонралар әрәбләрин исламы гылыч күчүнә гәбул етдирдији халқлар арасында, хүсусәнлә Азәрбајжан вә Орта Асија халқлары ара-сында даһа дә кениш јайлыр. Ислам дининдә мөвчуд олан гурбан бајрамынын тарих етибарилә чох гәдим олдугуну вә Мөһәммәдин сонрадан буну мәнимсәдијини гејд едәрәк «Мол-ла Нәсрәддин» јазырдн: «...Бу бајрамы Мөһәммәд кәтирмә-јибаир. Амма Мөһәммәдин дини дә Ибраһим дининдән алын-дығы үчүн ондакы адәтләри дә алмамаг мүмкүн дејил. Јазыг Ибраһим дә Мөһәммәд кими. Ибраһим дә өз динини Кәлдәни-ләр илә әски мисривләрдән аланда көрдү ки, о мөзһәбләрдә гурбан вардыр. Ләбул галиб о дә гурбаны гәбул ейләди. Ејлә-мөјә дә билмәзди. Чүнки бу дүңјадә үмуми бир адәтди»¹.

Гурбан худавадан әләмин бајрамыдыр, мүмкүн олан мү-сәлман көрәк гурбан кәсини дејән вә буну ислам дининдән ки бајрамларын һамысындан мә'налы вә мүгәддәс бир тарих ол-дугуну сөјләјән руһаниләрин тәблиғатыны рәдд едәрәк Ч. Мәммәдгулузадә «Јадикари-һәзрәт Ибраһим Хәлил Јахуд «Гурбан бајрамы» адлы сатирик мәгаләсиндә бу бајрамын мәһијјәтинин белә изаһ едир: «Бу күз күреји-әрзин мүхтәлиф јерләриндә сакни олан мүсәлманлар гурбан кәсмәжә мәшғу-лдулар. Буну ила белә әләмин-ислама нәзәр едиини: вүс'әтли бир мөзарыстан, чамаат вәһши, дүшмән гәви, маариф јох, үмә-ра бинамүс, тичарәт позгун, зираәт нөжмүрдә...»².

Ч. Мәммәдгулузадә гурбан бајрамынын јахынлашмасы мүнасибәти илә өз сәһифәләрини башдан ајағадәк гурбан бај-рамына һәср едилмиш үзүн мәгаләләрлә долдуран буржуа мишләтчи гәзетләринин ифша едәрәк көстәрирди ки, буилар руһаниләрдән о гәдәр дә фәргләнирләр. Гурбан бајрамы мү-насибәти илә үзүн мәгаләләр јазан гәләм саһибләри илә рзы-

¹ «Молла Нәсрәддин», 1925, № 26.

² Ч. Мәммәдгулузадә, Социалист әсәрләри, II чилад, 1954, сәһ. 267.

лашмадыгыны билдиререк эдиб белә жазырды: «Өзүмүзү борчлу билirik охучуларымыза хәбәр верәк ки, биз гурбан байрам барәсиндә гәзетләрдә жазылан мәгаләләрни үстүнә гырмызы мүрәккәблә гәләм чәкирик вә гәти сурәтдә дејирик ки, ја мәгалә саһибләри һеч бир зад асламырлар, ја да ки, гана-гана чамааты товлайырлар ки, авамларын нәзәриндә мөһмин вә мүгәддәс көрсәнсинләр»¹.

Ислам дининдә ән кеннш јајылмыш мәрәсимләрдән бири дә, «мүгәддәс» зијарәткаһлара кетмәкдир. Мәккәдәки метеорик гара даш парчасы, пејғәмбәр вә онун нәслиндән олан имамларын гәбирләри вә бунларла әлагәдар оларәк мүхтәлиф әшјалара ситајиш едилмәси бу чүр «мүгәддәс» зијарәткаһлар чүмләсинләдир. «Мүгәддәс» јерләрә зијарәт етмәк мәрәсими дә ислам дининдә мөвчуд олан диқәр мәрәсимләр кими өз тарихи көкләри етибары илә гәдим динләрлә бағлыдыр.

Ҷ. Мәммәдгулузадә ислам динини гәбул етмиш халқларын мүгәддәс сајдығы Мәккә, Нәчәф, Кәрбәлә вә Мәшһәд шәһәрләрини ислам дининә етигад едән зәһмәткешләр үчүн мәһәви көләлик вә чәһаләт мәркәзи адландырырды. Вар-јохдан чыхыб евдә өз ушағларыны ач, чылпаг вә ағыр етијач ичәрсиндә гојараг, тутдуглары пис иш вә күнаһлардан тәмизләнмәк, о дүнјада асанлыгга чәннәтә дүшмәк үчүн зијарәтә кедән авамлара дејирди: «Сиз өз вәтәниниздә мин зәһмәт илә газандыгыныз парәләри нијә ач вә мөһтач күфләтинизә вә гоһум-әгрәбаныз вермәјиб кәтириб Әрәбистан чөлләриндә сәрф едирсиниз?»².

Әдибин бу сөзләри өз ушағларыны ач-јалавач гојуб имам зијарәтинә кедән авамлара мәнфи мүнәсибәтини кәстәрмәкдән башга, һәм дә һәмни јерләрин һеч бир мүгәддәс тәбиәтә малик олмадыгыны кәстәрир.

«Молла Нәсрәддин» журналынын 1911-чи ил 33-чү нөмрәсиндә һәчч зијарәтинә кедәнләри дахили аләмни ачыб кәстәрән бир шәкил верилмишдир. Шәкилдә бир аилә тәсәвр олуноур. Ев гадынынын јанында беш нәфәр көрпә ушағы гојан аилә башчысы аты миниб һәччә кедир. Шәкли алтында киши илә гадынын ашағыдакы мәзmunда диалогу верилмишдир: «А киши! Бу ләмјесир ич-сусуз гојуб һара кедирсән? Арвад! Доғрусу мән буну көтүрә билмәрәм ки, һачы Мәһәррәмә һачы десинләр, мәнә демәсинләр».

¹ «Молла Нәсрәддин», 1908, № 1.

² «Молла Нәсрәддин», 1914, № 4.

Мәккә, Кәрбәлә, Хорасан кими мәркәзи зијарәткаһлардан башга мүсәлман өлкәләрини һамысында, о чүмләдән дә Азәрбајҗанда бир сыра јерли зијарәткаһлар мејдана кәлмишдир. Бу јерли зијарәткаһлар халг арасында «имамзада» вә «пир» ады илә мәшһурдур. Бунларын бир чоһу өз мәншәји етибары илә исламдан чоһ әввәлки дөврләрә тәсадүф едир, бир гисми исә ислам динини мејдана кәлмәси вә башга өлкәләрә јајылмасы илә әлагәдар оларәк мејдана кәлмишдир. Руһаниләр јерли зијарәткаһлардан бөјүк мәнфәәт көтүрдүкләринә көрә һәмни «пирләрин» кәрамәтини шиширтмәјә чалышырдылар. Ҷ. Мәммәдгулузадә мәркәзи зијарәткаһлар кими јерли зијарәткаһларын да һеч бир мүгәддәс тәбиәтә малик олмадыгыны ифша едәрәк жазырды: «Шамхор... торпағындан бир аз нүмунә көтүрәк вә чоғрафи, тарихи лабораторияларда о торпағын тәһлилине мәшғул олағ көрәк бизим бу анализимиз нәји кәстәрир вә нә нәтичә верир, о вәдә көрәчәјиз ки, Шамхор торпағы, Хорасан торпағы вә Әтабат-алијат торпағы вә Әшаби-кәһф торпағы—бу дөрд гисим торпағлар бир мәнбәдәндирләр. Бу торпағларын хүсусијәти будур ки, бунларын нә әк, нә сула ахырда көрәчәксән ки, бурадан һасил олан биткиләр ибарәтдир бундан: аллаһ, пејғәмбәр, имам, мүхтәһид, шејх, имамчүмә, тәһарәт, нәчасәт, нәзр, сәбр, чаду, рәм-мал, тә'бир-хаб, мө'чүз, мејит намазы, чәназәни зијарәткаһларә көндәрмәк, гүсл, үсулу-дин, фруи-дин... вә мин чүрә фырылдаг вә мүзаһурафат, бијлик, тәзвир, молла, мәрсијәхан, әмәләји мовта, һачы, кәлбәләји, мәшәди, илан вә гурбаға...»¹.

Күчә вә мејданчаларда һағыл демәклә күнләрини кәчирән, өзләрини имәм өвлады адландырыб халғын чанына да-рымыш, бүтүн һәјаты боју нәзир-нијаз јығмагга доланән сејидләр дә Ҷ. Мәммәдгулузадәнин сатирик гәләминдән гуртара билмәмишдир. Бу сејидләрдән бири дә азәрбајҗанлыларын пәрәстиш етәји Әтағадыр. Бир чоһ диндарлар Әтағадан көмәк диләмәк мәгсәди илә сағлығында онун өзүнә, өләндән сонра исә гәбрине чоһлу нәзир верирдиләр. Ҷ. Мәммәдгулузадә кәстәрирди ки, Әтағадан көмәк диләмәк әфсанәдир. Әкәр «ағада» кәрамәт варса нә үчүн, о, өзүнә әләч етмир? О, гәбри һәлә дә керп галмыш адамлар тәрәфиндән зијарәткаһа чеврилмиш Әтаға һағгында белә жазырды: «...Һал-һазырда Октябр ингилабынын он иллијиндә Бакынын Ичәри шәһәриндә, бир

¹ «Молла Нәсрәддин», 1930, № 24.

нәфәр «Әтаға» адым мүгәддәсини зибилән гаһисы гара чамаат үчүн зијарәткәһ гәрар верилиб вә «Ага»ның габагына бир нәфәр адам чүр'әт ејләјиб чыхмыр ки, десни: «Ај бичара чамаат, бу әт парчасы, бир дири чәмдәји өзү нәдир ки, ондан сиз көзләдијиниз ничат нә олар?»¹.

Ислам дининдә мөвчуд олан бу кими мәрәсимләрин арадан галдырыламасында елм вә маарифни ролуна бөјүк әһәмийјәт верәрәк әдиб јазырды: «...Јүксәлени вәтәнин маарифи, о гәдәр јүксәлени ки, бунуи нүфузу сәјәсиндә өлүнү Қәрбәләја апаранлар да мөһв олсун, баш јаранлар да јох олсун вә чәми хәрә-мө'мин бейһит ахтаранлар да, онларын чәһәннәмнә дә вә бейһити дә јох олсун! Бирчә дәнә дүјада биләк галсын, елм галсын, маариф галсын»².

Дин вә мөвһумата гаршы апардығы 25 иллик мүбаризәсинә јекун вурараг Ч. Мәммәдгулузадә јазырды: «...Молла Нәсрәддинни иш планы һамыја мә'лумдур. О план һәлә 25 ил бундан габаг тәртиб верилибдир вә бу күнә кими дә, һатта, бир чох илләр дә бундан сонра, о планыи үстүндә чалышыб вурушачагдыр... 25 ил бундан габаг «Молла Нәсрәддин» дејиб ки, дин, мәзһәб, шәрһәт, е'тигәд, имәм, чәһнәт, чәһәннәм, мүчтәһид, молла, кешин, хахам, мүрид вә һабелә бүтүн бу гиенм сөзләр кәрәк инсанлар арасындан көтүрүлүб лүгәтләрдән, китаблардан, јазылардан тамамилә силиниб туллансынлар... бу вә буна охшар бир чох фикир вә арзулар «Молла Нәсрәддин»ни 25 ил бундан габагкы тәртиб вердији планыи әсас мәддәләриндәндир ки, һәлә бу күнә кими бу јолда чалышыр вә чалышачагдыр»³.

Бүтүн бу дејиләнләр көстәрир ки, шүүрлардакы дини галыгларга гаршы мүбаризә ингилабчы-демократ јазычы Ч. Мәммәдгулузадәнин сатира вә публицистикасында верилмиш атенет ирсин бөјүк әһәмийјәти вардыр.

¹ «Молла Нәсрәддин», 1927, № 44.

² «Молла Нәсрәддин», 1926, № 41.

³ «Молла Нәсрәддин», 1929, № 51.

ЧӘЛИЛ МӘММӘДГУЛУЗАДӘНИИ «ЧҮМЬУРИЈӘТ» МӘГАЛӘСИ ҺАГГЫНДА

Реалист мәдәнијјәтимизни габагчыла нүмајәндәләриндән олан Чәлил Мәммәдгулузадәнин әдиби јарадычылығы, Вәгәтимизни мәһәви сәрвәти, халгымызын ифтихарыдыр.

Ч. Мәммәдгулузадәнин әсәрләри вә онун нәшр етдирдији «Молла Нәсрәддин» журналы Азәрбајҗан халгының агыр иттиһасиди-сијаси вәзијјәтини, халгымызын истәк вә арзуларыны, онун өз азадлығы үғрунда чаризма, ханларга, бөјләргә, сөләмчиләргә, капиталистләргә вә руһаниләргә гаршы апардығы мүбаризәни дүжүн әкс етдирән гүјмәтли тарихи сәһәләрдир.

Мирзә Ибраһимовун, Әли Шәрифни, М. Чәфәрли, Мир Чәләл Пашажевни, Назим Ахундовун вә башга алимләримизни Чәлил Мәммәдгулузадә јарадычылығы вә «Молла Нәсрәддин» журналы һаггында јаздылары елми әсәрләрдә онун јарадычылығы вә «Молла Нәсрәддин» журналы әдәби чәһәтдән тәһлил едилмишдир.

Чәлил Мәммәдгулузадәнин ичтиман-сијаси вә ингилаби демократик көрүшләрини тәһлил мәсәләси ивә М. Гасымовун «Молла Нәсрәддин» мәчмуәсиндә ичтиман-сијаси илеләлар (1906—1917-чи илләр)» сәрләһилән диссертасијасында вә онун сонракы мәгаләләриндә тәдсиг едилмишдир.

Ч. Мәммәдгулузадәнин әдәби-бәдии јарадычылығы, онун сијаси вә публицист мәгаләләри вә «Молла Нәсрәддин» журналында дәрч олунмуш бәзи сијаси характерли јазылары тәдсиг едилдикдә ајдын олур ки, дөврүнүн көркәмли ичтиман вә сијаси мүтәфәккирләриндән бири олмага Чәлил Мәммәдгулузадә о заманкы мөвчуд ичтиман-сијаси гурулушу, чар мүтләғијјәтини, Шәрг иттиһадыны вә мүртәчә буржуа-мүлкәдәр гәјдәләрини ифша етмишдир. Бу мәсәләләри тәһлил едәркән Чәлил Мәммәдгулузадә өз гаршысына һеч дә мүәјјән һүғуғи систем вә ја мәктәб јаратмаг вәзиһәсини гәјтмишдир.

Ләкин дөврүнүн көркәмли ичтиман хадимләриндән бири кими о, өзүнүн публицист мәгаләләриндә, әдәби-бәдии әсәрләриндә ичтиман-сијаси һадисәләри тәһлил едәркән ингила-

бын эсас мәсələси олан дәвләт проблемна да өз мүнәсибәтинин билдирмишидир. О. ичтиман-сијаси гурулуш, дәвләт идарәчилији вә онун формалары, дәвләттин тарихи типләри кими мәсәләләри да тәһлил етмишидир.

1917-чи илнин јазында Тифлисдә јазылмыш вә һазырда Азәрбајҗан ССР Елмәр Академијасы јанында Республика әлјазмалары фондунда сахланылан «Чүмһуријјәт» сәрләвһәли мәғаләсиндә Чәлил Мәммәдгулузадә дөврүнүн ичтиман вә дәвләт гурулушуну, буржуа-мүлкәдар һүтүгүнү тәғтид етмәклә бәрәбәр, јени чәмпијјәт, ичтиман-сијаси гурулуш вә гауһуһулуғ һағгында чох мүнһүм сијаси әһәмпијјәт кәсб едән мәсәләләр ирәли сүрмүшдүр.

Чар монархијасы дөврилдикдән сонра зәһмәткеш күтләләрин чәмпијјәтә дәвләт рәһбәрлији вә дәвләт идарәчилијинин формалары мәсәләсинин һәлли «Чүмһуријјәт» мәғаләсиндә эсас јер тутур. Ч. Мәммәдгулузадә јазырды:

«Вәтәндашлар! Падшаһлығ тахтындап јыхылан Николајын залым вә хаин идарәси дағыдыландан сонра Русија мәмләкәтиндә јашајан милләтләри, о чүмләдән дә биз мүсәлманлары мәшғул едән тәк бирчә мәсәләдир: һаман мәсәлә чүмһуријјәт (республика) мәсәләсидир. Вәтәндашлар! Белә олан сурәтдә биз тәк Јевропа әләминдән вә мәнбуатдан аз-чох хәбәрдар оланларын борчудур ки, гәрдашларыны јохламағ бәбәтиндән һәрдән бир онлары бир јерә чәм едиб белә-белә мәсәләләрдән сөһбәт ачсын, та ки, билмәјәнләр билиб, ешитмәјәнләр ешидиб дүнјанын өзәсиндән вә әһвалындан бәғәдримкан хәбәрдар олсунлар»¹.

Ч. Мәммәдгулузадә республика дәвләт идарәчилик формасыны јени јарадылачағ дәвләттин формасы кими ирәли сүрүб тәһлил едәркән бу идарәчилијни эсас маһијјәтини дә әјдәтләшдирмаға чалышмышдыр.

О, јени ичтиман гурулушун аңлајышыны вә эсас хүсусијәтләрини тәһлил етмәкдән өтрү әсәрин әввәлиндә республика гурулушунун аңлајышыны вә тарихини изаһ етмишидир. Бундан сонра исә, мүәллиф, јени ичтиман гурулушун идарәчилик формаларыны, онун сечки системини вә зәһмәткешләрә вәрәчәји сијаси һүтүг вә азадлығлары тәһлил етмишидир.

¹ Азәрб. ССР Елмәр Академијасы јанында Республика әлјазмалары фонду, Чәлил Мәммәдгулузадә архив, иш. № 3518.

Республика гурулушунун аңлајышыны тәһлил едәркән Чәлил Мәммәдгулузадә бу ичтиман гурулушу «Мәмләкәттин идарәси чәмәатин өз өһтәсиндә вә ихтијарында» олан һәқиқијјәт кими сәчијјәләндирмишидир»¹. Бу мәсәләни изаһ едәркән мүәллиф, о заманки Франсанын вә Исвечрәнин дәвләт гурулушуну мисал чәкмишидир.

Бизә мәлүмдүр ки, һәм Франса, һәм дә Исвечрә республикасы вә онларын конститусијалары истисмәр олунан милләтләрлә зәһмәткеш ачлығдан вә истисмәр буховларындан азад етмәмишидир. Онлар јалпыз истисмәр, сијаси кәләлијни бир формасыны башғасы илә әвәз едә билмишидир. Бүтүн бунларә бахмајарағ, республика дәвләт идарәчилик формасы тәләби, сијаси чәһәтдән керидә галмыш феодал-патриархал әлкәси олан о заманки Азәрбајҗан үчүн мүтәрәғги әһәмпијјәтә малик иди.

Чәлил Мәммәдгулузадә республика дәвләт идарәчилијинин аңлајышыны, маһијјәтини вә мөвчуд идарәчилик формасындан үстүлүкләрини изаһ етдикдән сонра, бу идарәчилик формасынын әмәлә кәлмә тарихини, ичтиман инкишафын мүхтәлиф дөврләриндә онун маһијјәтини тәһлил едәрәк јазырды:

«Пис олмаз ки, чүмһуријјәт дејилән үсули-идарәнин тарихини дә мүхтәсәр сурәтдә јада салағ.

Вәтәндашлар! Чүмһуријјәт үсули-идарәси тәзә дејил: гәдим јәһудиләр, керманлар, јунанлар вә румлар тарихин чох әзаң вахтларында чүмһуријјәт идарәси илә јашајырдылар...»². Ч. Мәммәдгулузадә бурада гулдарлығ дөврүндә әмәлә кәлмиш республика гурулушуну нәзәрдә тутмушдүр.

Ч. Мәммәдгулузадәнин «Чүмһуријјәт» сәрләвһәли мәғаләсиндә јени чәмпијјәтти дәвләт гурулушунун тәһлилинә дә мүәјјән јер верилмиш вә халғын ингилаб нәтичәсиндә јарадылачағ республика гурулушуну зәһмәткеш халғын өз сијаси һәқиқијјәти, онларын мәнәфејини мүдафиә едән дәвләт апараты кими сәчијјәләндирмишидир. Мүәллиф јазырды:

«Вәтәндашлар! Габағда әрз олунуб ки, чүмһуријјәт үсули мөчибиһчә мәмләкәттин идарәси чәмәатин өз ихтијарында»

¹ Бах. Азәрб. ССР Елмәр Академијасы јанында Республика әлјазмалары фонду, Чәлил Мәммәдгулузадә архив, иш. № 3598. «Чүмһуријјәт» мәғаләси.

² Јени орада.

дыр. Чымаат дедикдә вәтәнин сәһибидир, дәхи һеч бир кәсин иштиҗары жохдур ки, өзүнә падшаһ ады гоҗуб милләтнин рә'јиндән кәнар мәмләкәтнин ишһә гарышыһы»¹.

Чәлиә Мәммәдгулузадәнин фикринчә «халг күтләәри көһнә дөвләтн вә көһнә гануналары сахлаҗыб ондан өз мәҗсәди үчүн истифада едә бнамәз, көһнә гурулушу, көһнә гануналары даҗыдыб, јени дөвләт гурулушу вә халгын ирадәсини әкс етдирән јени гануналар һазырламалыдыр»².

Халгын ирадәсини ифада едән јени гануналар верилмәсини вә бу гануналарын чәмијјәт үзләри тәрәфиндән сөзсүз јеринә јетирилмәсини тә'мин етмәји Ч. Мәммәдгулузадә халг иштиҗабыннн вә буржуа-демократик республика гурулушунун әсәс мәҗсәди вә вәзифәси һесаб едирди.

Ч. Мәммәдгулузадә «тәзә ганун» дејәркән, буну о, көһнә гануналарын әксн һесаб етмәклә бәрәбәр, бу гануналарын һәкмијјәти әлә алмыш вәһмәткешләр тәрәфиндән сечилмиш, халгын әснә һәкмијјәт органы олан дөвләт һәкмијјәтинин али органы тәрәфиндән габул олуначагыны да кәстәрәрәк јазырды: «Мәмләкәт мұәјјән гануналар күчүнә идәрә олуһур. О гануналары јазан вә тәсдиг едән миаләтнин мә'буслары, јә'ни вәкилләрдир»³. Башга бир мисал: «Охучуларымыздан тәвәггә едирәм, ики кәлмәјә диггәт еләсинләр: тәзә ганун. Әлбәттә, миаләт вәкилләри вәз етдији гануналар кәрәк тәзә олсунлар, ашкар шејдир ки, тәзә ганун олан јердә көһнә гануналар кәрәк позулсун, бу зарафат дејил, бурада чоһ дүшүнмәк ләзымдыр»⁴.

Чәлиә Мәммәдгулузадә јени чәмијјәтнин дөвләт гурулушуну изаһ едәрәк јазырды ки, јени ичтиман гурулушун али дөвләт һәкмијјәти президентә вә парламентә мәхсус олмалыдыр. Бурада парламентин гурулушу, сәләһијјәти вә палаталары кими мәсәләләрә мұәллиф тохунмаса да ону ганунверичи вә дөвләт һәкмијјәтинин али органы кими сәчијјәләндирир.

Јени ичтиман гурулушун дөвләт идәрәчилијиндә президентин ролуну јүксәк гијмәтләндирән мұәллиф, ону дөвләтнин башчысы вә ичраедичилик функцијасынын әсәс ичрачысы әдләндирараг јазырды: «Мәмләкәтнин рәисинә «президент» дејил

¹ Азәрб. ССР Елмәр Академијасы јанында Республика әлҗазмалары фонду, Ч. Мәммәдгулузадә архиви, инв. № 3598.

² М. Гасымов, «Мәдәни ирсиһизә марксистчәсинә јанашмалы» мәҗмәәси, «Азәрбәјҗан» журналы, 1953-чү ил, № 1, сәһ. 129.

³ Азәрб. ССР Елмәр Академијасы јанында Республика әлҗазмалары фонду, Ч. Мәммәдгулузадә архиви, инв. № 3598.

⁴ «Молла Нәсрәддин», 1909, № 17.

лир. Президентн ја миаләт өзү сечир, ја парламан, јә'ни миаләт вәкилләри сечир»⁵. Беләликлә, мұәллиф президентин парламент вә ја эһалинин аҗырлығы сечичиләр (нұмајәндәләр) тәрәфиндән сечиләчәјини кәстәрмәклә ону парламент гарышында чавабдәһ олмасыны, она һесабат вермәсини мәҗсәдә мұвафиг һесаб етмишдир.

Чәлиә Мәммәдгулузадә кәстәриди ки, өлкәнин, онуи мадди вә мә'нәви сәрвәтләринин әснә сәһибн халг олмалыдыр. бүтүн дөвләт органы— парламент, президентлик вә саир дөвләт органы халгын гарышында чавабдәһ олматла, она һесабат вермәлидирләр. «Бәһәрһал, хәһ вәзирләр, хәһ буналарын рәисн һесабат олуһан президент миаләтнин јанында чавабдәһдириләр»⁶.

Дөвләт идәрәчилијинин мұхтәлиф сәһәләринин идәрә олуһмасыны, даһили ишләр вә дөвләт тәһлүкәсинлији, харичи ишләр вә харичи тичарәт, сәнајә вә кәнд тәсәррүфаты, елм, маариф, мәдәнијјәт вә саир сәһәләрдә идәрәчилији Чәлиә Мәммәдгулузадә президент вәзирләринә анд едәрәк јазырды: «Президент мәмләкәти идәрә етмәјә өзүнә кәмәкчи вәзирләр тә'јин едир. Чүмһуријјәтләрини бә'зиләриндә вәзирләр мәһз президентә табәдириләр, бә'зи чүмһуријјәтләрдә вәзирләр мәчлисн мәб'усанә табәдириләр»⁷.

Һәмин әсәриндә јени ичтиман гурулушун әсәс чәһәтләрини изаһ едән мұәллиф, бу гурулушун сечки системини вә чәмијјәт үзләринин бу сечкиләрдә иштирак етмә һүгүгларынын изаһ едир. Онун фикринчә халг күтләләри вә дөвләт һәкмијјәти органына өз нұмајәндәләрини реал сурәтдә сечмәк имканы верилмәлидир.

Көркәмли јазычымыз јени ичтиман гурулушун ән демократик сечки системинә әсәславачагындан бәһс едәрәк јазырды: «Чүмһуријјәт идәрәсинин сечкисинин дөрд вачиб шәрһләри вар, одур ки, чүмһуријјәт сечкисинә дөрд үзвәт, јәһнки дөрд һиссәли сечки дә дејилдир. Бу шәрһләрини әвәлһичисн үмумликидир. Јә'ни мәмләкәтдә јашајан нұфузун чәмиси сечкидә иштирак етмәлидир, билатәфавүт синиф, чинс, дин, јә'ни ачыгы будур ки, сечкијә кишиләр илә өврәтләр дә, ермәни дә, мұсәлман да, хан вә рәијјәт дә дурмалыдыр»⁸.

⁵ Азәрб. ССР Елмәр Академијасы јанында Республика әлҗазмалары фонду, Ч. Мәммәдгулузадә архиви, инв. № 3598.

⁶ Јенә орада, инв. № 3598.

⁷ Јенә орада, инв. № 3598.

⁸ Азәрб. ССР Елмәр Академијасы јанында Республика әлҗазмалары фонду, Ч. Мәммәдгулузадә архиви, инв. № 3598.

Бурада мұәллиф, чәмијјәтнн мүәјјән јашы тамам олан бүтүн вәтәндашларына ганулла сечкиләрдә иштирак етмәк нәкәш иерән үмуми сечки һүгугундан бәһс едир. Онуи фикринчә јени чәмијјәтә чинсиндән, миллијјәтиндән, иргиндән, дивиндән, тәһсил дәрәҗәсиндән, отураглыгындан, ичтимаи мәншәтиндән, әмлак вәзијјәтиндән вә кечмиш фәалијјәтиндән асылы олмајарас, бүтүн вәтәндашлар дөвләт һакимијјәтинни али вә јерли органларына сечкиләрдә иштирак етмәлидирләр.

Чәлил Мәммәдгулузадә үмуми сечки һүгугу принципни ирәли сүрүб мұдафиә етмәклә јахшы баша дүшүрдү ки, вәтәндашларын сечки һүгугуну мәнһуд едәчәк һеч бир гејди-шәрт олмамалыдыр, чүнки чәмијјәтдә һәр бир вәтәндашын мөвгеји онун әмлак вәзијјәтиндән, милли мәншәјиндән, чинсиндән вә вәзифәсиндән асылы дејил, шәхси әмәјиндән вә шәхси габилитетиндән асылыдыр. Она кәрә дә сечки һүгугунун үмумилијјәт һәгиги вә реал бир үмумилик олмалыдыр, һәр чүр әсәссыз мәнһудлаулар бу сечки һүгугундан узаг олмалыдыр.

Чәлил Мәммәдгулузадә һәмни мәгаләдә бәрәбәр сечки һүгугу принципни дә ирәли сүрүб мұдафиә етмишдир. Мүәллиф, бәрәбәр сечки һүгугуну бүтүн сечкиләрин бәрәбәр әсәсләри сечкиләрдә иштирак етмәси, һеч бир сечкинин башга бир сечкиндән үстүнлүјү олмамасы илә әлагәләндирир. Бу сечки һүгугуна әсәсэн һәр бир сечкинин бир сәси олмалыдыр. Мүәллиф јазырды: «Бу дәрә шәртләрин икинчиси сечкинин мүсәвви (бәрәбәр) олмагыдыр, јәни сәсләрин бәрәбәрлији, мәсәлән, мән әкәр хан вә бәјәм, мәнни дә сәсим бирдир, сән чобан вә рәијјәтсән—сәнни дә сәсин бирдир, демәк һәр икнимизни сәси бәрәбәрдир»¹.

«Чүмһуријјәт» мәгаләсиндә Чәлил Мәммәдгулузадә мүстәгим олмајан сечки һүгугуну кәскин тәнгид етмиш вә јени чәмијјәтин дөвләт һакимијјәтинни јерли органларыннан башламыш али органларына кими сечкиләрин биләвәситә вә мүстәгим сечки системи јолу илә һәјәтә кечирилмәсини ирәли сүрүшүдүр. Мүстәгим сечки һүгугуну мұдафиә едән мүәллиф, бу принципни һәјәтә кечирилмәси нәтиҗәсиндә һәр бир сечкинин кимә сәс вердијини вә һансы органа сәс вердијини билмәк имканы верилмәсини әсәс кәтүрүшүдүр.

Чәлил Мәммәдгулузадә јазырды:

«Үчүнчү шәрт сечкинин дүзбәдүзлијидир. Бунун мәнәси будур ки, бир пара сечкиләрдә мәсәлән, кәндлиләр габагча вәкилләри сечиб кәндәрирләр шәһәрә. Шәһәрдә бу вәкилләр гарышырлар гејри шәһәрләрин вәкилләринә дүбарә вәкилләр

¹ Јенә орада, ш. № 3558.

сечиб кәндәрирләр губериски шәһәрә. Белә оlanda ашкардыр ки, әввәлиинчи сечкидә сәс верәнләр билмәјәчәкләр ки, аја ахырлачы сечкинин вәкилләри кимни вә һансы мә'бусун сечилмәјинә сәс верәчәкләр. Пәс, бундан јахшысы будур ки, һәр бир кәс әввәлиинчи сечкијә дуранда дүзбәдүз истәдији мә'бусә рәј версин»¹.

Чәлил Мәммәдгулузадә үмуми, бәрәбәр вә мүстәгим сечкиндән сонра кизли сәсвермә принципни изаһ едәрәк јазырды: «Дәрәдүнчү шәрт сечкинин кизли олмагы, јәни сәс сәһиб сәсини елә кизли верә ки, бир кәс хәбәрдар олмаја ки, аја бу кимә рәј верди, чүнки ашкардыр ки, чох адам вар ки, утанмагы ја горхуну мұлаһизә едиб, үрәји истәдији адамы гојур кәнарә, истәмәдијинә рәј верир»².

Ч. Мәммәдгулузадәнин фикринчә сечкидә сәсләри бәрәбәрлији (һәр кәсин бир сәси олмасы), сечкиләрин үмуми, мүстәгим вә кизли олмасы јени дөвләт конститусијасынын әсәс принципләри олмалыдыр. Бу сечки системи демократик республика гурулушу илә бағлы олмалы, онун инкишафына вә мөһкәмләндирилмәсинә јөнәлдилмәлидир.

Ч. Мәммәдгулузадә республика гурулушуну чәр үсулиндәрәсиниң полис истибдадына гаршы гојарас, онун чох бөјүк үстүнлүкләрини сијаси чәһәтдән дә әсәсләндирир вә јени әмәлә кәләчәк ичтимаи гурулушун бөјүк үстүнлүкләрә малик олдуғуну белә кәстәрирди: «Будур чүмһуријјәтин ән вәчиб әсәсләри вәтәндашлар, бир тамаша еднн бу нә'мәтләрә... бир тәрәфдән дә јада салыныз залым падшаһларын вә онларын полисләрини зор вә зүлмүнү! Вәтәндашлар, әкәр биздә инсанлыгы һисси һәлә өлмәјибсә, күман едирәм ки, өлмәјиб, о вәдә кәрәк уча сәслә һүрријјәт гәһрәманларыны алгышлајыб дејәк: Јашасын чүмһуријјәт!»¹.

Ч. Мәммәдгулузадә тәрәфиндән ирәли сүрүлмүш јени ичтимаи гурулуш пролетариат диктатурасы дејил, буржуа-демократик республика гурулушу иди. О, пролетариаттын чәмијјәтә дөвләт рәһбәрлијини вә фәһлә синфи партијасынын ичтимаи һәјәтдә дәјишдиричи вә истигамәтвәричи ролуну кәстәрмәмишдир. Ләкин Ч. Мәммәдгулузадә демократик республиканы зәһмәткешләрин һакимијјәти һесаб етмәклә, дөвләт ишиндә кәндлиләрин, фәһләләрин вә зиялыларын јахындан иштиракынны тә'мин етмәји зәрури һесаб етмишдир.

¹ Азәрб. ССР Елмәр Академијасы јанында Республика әлјазмалары фонду. Ч. Мәммәдгулузадә архив. инв. № 3598.

² Јенә орада, инв. № 3598.

¹ Азәрб. ССР Елмәр Академијасы јанында Республика әлјазмалары фонду. Ч. Мәммәдгулузадә архив. инв. № 3598.

РУС МӘКТӘБЛӘРНИН ИИ СИНФИНДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНДӘН ШАКИРДЛӘРИН ШИФАҢИ НИТГИНИ ИКИШАФ ЕТДИРМӘК ЈОЛЛАРЫ

Рус мәктәбләриндә бир фәһи киши тәдрис олуған Азәрбајчан дилиниң өјрәнилмәсиндә шакирдләрин шифаһи нитгини икишаф етдирмәк тәлим процесиндә әсас јерләрдәи бариани тутур. Шифаһи нитг сәә бир башлыча вәситәдәи ки, бунула шакирдләрә бир тәрәфдән мүәјјән дил вәрдишләрч ашыланыр, диқәр тәрәфдән дә әлдә едилмиш вәрдишләр мөһкәмләндирилир. Өјрәнилмиш сөзләрин фәәл сөз еһтија-тына дәхил олмасында вә олардан әди данышыг дилиндә сәмәрәли истифадә етмәк бачарығының ашыланмасында шифаһи нитгин ролу олдуғча бөјүкдүр.

Рус ушағларына Азәрбајчан дилиниң өјрәдилмәсиндә шифаһи нитг пки әсас функција дашыјыр:

1. Шифаһи нитг вәситәсиз тәлимниң илқ мәрһаләләриндә шакирдләрә јени нитг вәрдишләри верилир, үмумиј-јәтлә, дилә әнд бүтүн аңлајышлар илқ әввәл шифаһи јоләә әлдә едилир:

2. Шифаһи нитгин икинчи әсас функцијасы шакирдләрдә әди данышыг вәрдишләри јаратмағдан, оларда өз фикрини һеч бир чәтилик чәкмәдән сәрбәст ифадә етмәк вә башғасы-ның данышығыны дүзкүн дәрк етмәк бачарығы тәрбијә етмәк-дән ибарәтдир.

Әлбәттә, ән чәтин вә мәс'ул вәзифә шакирдләрдә фәәл нитг вәрдишләри јаратмағдан ибарәтдир. Фәәл нитг вәрди-шинә јијәләnmәк исе о демәкдир ки, шакирд һәм өз фикрини асанлығла ифадә етмәји бачармалы, һәм дә башғасының нитгини дәрк етмәли, фикрини ифадә етмәк үчүн истәнилән нитг формасыны сечмәкдә чәтилик чәкмәәлидир.

Бакының 18 вә 134 нөмрәли рус орта мәктәбләриндә апарылан тәчрүбәләр кәстәрир ки, шакирдләрин шифаһи нитгини икишаф етдирмәк үчүн бир сыра үсул вә вәситәләрдән истифадә етмәк олар. Бунлары ајры-ајрылығда изәһ едәк.

1. Мүәллимин шифаһи нитги. Рус ушағларына Азәрбај-чан дилиндә данышмағы өјрәтмәк үчүн зәрури мәсәләләрдән бири мүәллимин синифдә белә бир шәрант јаратмасындаи

ибарәтдир. Шакирд өзүнү Азәрбајчан дили шәрантиндә һисс етмәли, һәр чүр элементар фикри белә һәмниң дилдә ифадә етмәлидир. Бу исе Азәрбајчан дили дәрсиндә мүәллимин ша-кирдләрлә мүмкүн гәдәр азәрбајчанча данышмасыны тәләб едир.

Лакин гејд етмәк ләзимдир ки, бу үсулдан сун'и истифа-дә етмәк олмаз. Бакы шәһәриниң 18 вә 134 нөмрәли рус орта мәктәбләриндә Азәрбајчан дилиндән дәрс дејән Ф. Абдулла-задә вә А. Вердијева јолдашларың дәрсләриндә апарылан мүшаһидә кәстәрдн ки, дәрси башдан-баша Азәрбајчан дили үзрә гурмаг шакирдләр үчүн һәм јоручу, һәм дә марағсыз олур. Она көрә ки, 10—11 јашлы ушағ үчүн бирдән-бириә 20—30 дәгигә аңлашымаз нитг ахыһыны дилләмәк ағыр вә јоручудүр.

Белә дәрсләрә мүәллим әввәлчәдән һазырланмалы, һаг-ғында сөһбәт едәчәји материалы габағчадан мүәјјән етмәли-дир. Белә сөһбәтләрин мөвзусу шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәсинә ујғун олмалыдыр. Мәсәләи: синиф отағы, дәрс ләвазиматы, кејим шејләри, әмәк әләтләри, ев һејванлары вә с.

Бу сөһбәтләрин марағлы тәшкил олуңмасында мүәлли-мин нитгиниң ролу бөјүкдүр. Белә ки, мүәллимин нитги нә гәдәр садә, ардычыл, ахычы оларса, бир о гәдәр дә шакирд-ләр үчүн марағлы олачағдыр.

Әлбәттә, педагожи әдәбијјатда мүәллимин нитгинә вери-лән үмуми тәләбләр мүәјјән едилмишдир. Бурада сөһбәт икинчи бир дили тәдрис едән мүәллимин нитгиндән кедир. Икинчи бир дилин тәдриси ана дилиндә өјрәдилән диқәр фәһләрни вә ана дилиниң тәдрисиндән фәргләндији киши, шүбһәсиз ки, онун тәдрисиндә тәтбиг олуған үсул вә вәситә-ләр дә фәргләнәчәкдир. Тәдрис иши ана дилиндә апарылар-кән, шакирд дил һадисәләри үзәриндә, јә'ни сөзләр, ифадә-ләр вә чүмләләрин мә'на вә формасыны дәрк етмәк үзәриндә дүшүнмүр. Бурада шакирдин фикир объекти ваһиддир, јә'ни о, әсасән һәмни сөз вә чүмләләриң ифадә етдји биликләри, гајда вә тәрифләри дәрк етмәк үзәриндә дүшүнүр. Икинчи бир дилин тәдрисиндә исе вәзијјәт гамамилә дејишир. Бура-да шакирдин фикир объекти икиләшир, јә'ни о бир тәрәфдән сөз, чүмләләриң ифадә етдји фикир үзәриндә, диқәр тәрәф-дән дә һәмни сөз, ифадә вә чүмләләриң лексик вә грамматик мә'налары үзәриндә дүшүнмәли олур. Демәли, бурада ана дилиндә апарылан тәдрис ишинә ипсәбәтән педагожи процес даһа да мүрәккәбләшир. Бурада мүәллимин нитгиниң дидак-тик әһәмијјәти даһа да артыр, бир сыра грамматик гаһун

вə формалары шакирдлэр эмəли сурада мўəллимин шифаһи нитгиндэн өйрəтирлэр. Бүтүн бунлар нəзəрə алынараг, рус мəктəблэриндə Азəрбајчан дили дəрсн дəјəн мўəллимин нитгин ашағыдакы тəлəблэрн өдəмдидир:

1. Мўəллим данышаркən һəрəкатдə олмалы, өз нитгини миника вə жестлəрдə зонкилəшдирмалы, јерн кəлдикчə бунлардан сəмərəли истифада етмəлидир. Əлбəттə, «биз мўəллимик, эртиет дəјилнк» дəјəн мўəллимин фикри илə разыланмаг олмəз, чүнки бурада мўəллимин һəр бир һəрəкəти хəлис дидактик характер дашыјыр, онун данышаркən етдији һəрəкəтлэр, миника вə жестлэр, мұхтəлиф вəзијјəтлэр алмəсы — бүтүн бунларын һамысы мўəјјəн сөз, ифада вə чүмлəнин мə'насыны изаһ едэн əјани вəснпə ролуну ојнајыр.

2. Мўəллимик нитги марағлы олмалыдыр. О, дəрсн энвəлиндэн ахырына кими шакирдлэрн марағынчə өзүнə чəлб етмəји бачармалыдыр. Дəрсн шакирдлэр үчүн чансыхычы бир мəшғəлəјə, шеј вə һадисəлэрн садə олараг садаланмасына чевирмək олмəз. Мўəллим дəрсн марағлы кечмəси үчүн лəзыми јолу тапмалыдыр.

3. Мўəллимин нитги ардычы вə ахычы олмалыдыр. Мўəллим өз нитгини Азəрбајчан дилинин грамматик гəјда-тапуиларына ујғун олмасына чидди фикир вєрмəли, икинчи бир дили өјрəтдијини нəзəрдən гачырмамалыдыр. Республиканызын рус мəктəблэриндə Азəрбајчан дили дəрсн дəјəн бəзи мўəллимлэрнн нитгиндə ишлənən «Кимдир нөвбəтчи», «Чыхардын дəфтəрлэрн, гəлəмлэрн» вə с. кими дилимизни грамматик гурулушу нөгтеји-нəзəриндэн дүзкүн олмајан чүмлəлэр тəлимн илк иллэриндэн етибарən шакирдлəрдə дүзкүн олмајан нитг вəрдишлэрн јарада билэр.

4. Тəлимн илк дөврлэриндə мўəллим сорғу-суал заманы, шакирдлэрн саламлајаркən, онлара мұрачнəт едəркən вə с. ејни ифадалəрдən истифада етмəли, јалныз шакирдлəрдə мўəјјəн ашлајышлар јаратдыгдан сонра мұхтəлиф сөз вə ифадалəрдən истифада етмəлидир. Экэр мўəллим тəлимн илк күилəриндэн башлајараг снвфа кирəркən, ушағлары саламламаг мəгсəди илə бу күн «салам» сабаһ «салам əлејкүм», о бирисп күн исə «сабаһыныз хејир» дəјəрсə, вə ја онлара «ким дəјəр?», «ким сөјлəјəр?», «ким данышар», «ким нағыл едəр?», «əјлəш, — отур» вə с. кими мұхтəлиф сөз вə ифадалəрлə мұрачнəт едəрсə, бу, шакирдлəрдə чашғынлыг вə ашлашылмазлыг јарада билэр. Одур ки, мўəллим белə ифада вə сөзлəрдən өз нитгиндə истифада едəркən етијатлы олмалы.

лы, онлардан биринни мə'насыны, шакирдлэрн јахшы дəрк етдијини тəјин етдикдэн сонра јенисини ишлəтмəлидир.

II. Данышыг дəрслəри. Рус мəктəблэринн III снфиндə Азəрбајчан дили үзрə тəшкил олунаи данышыг дəрслэриннн гаршысында ашағыдакы вəзифəлэр дурур:

1) Шакирдлəрдə азəрбајчанча нитги диллəмək вəрдишлэрн јаратмаг, бу нитгə дахил олан сөзлэрн дəрк етмəклə бəрəбэр, һəмин сөзлəрдən ибарəт садə чүмлəлэр гурмагы бачармаг; 2) таныш сөзлəрдən ибарəт суаллара чаваб вєрмəји вə таныш əшјалара аид суаллар гурмагы бачармаг; 3) даныгында истифада етмək үчүн фəал сөз етијаты јаратмаг; 4) Азəрбајчан дилинə аид сөз вə ифадалəрн дүзкүн тəлəффүз етмək вəрдишлэрн јаратмаг;

Рус ушағларына азəрбајчанча данышмагы өјрəтмək үчүн илк əввəл онлара ајры-ајры сəслэрнн тəлəффүзүнү, онларын сөзлэр дахилиндə бирлəшмəсини, сөзлəрдən исə Азəрбајчан дилинин гəјда-тапуиларына ујғун олан дүзкүн ифада вə чүмлəлэр дүзəлтмəји өјрəтмək лəзымдыр. Азəрбајчан дили үзрə шифаһи нитг тəлими заманы мўəллимин гаршысында дуран əсəс вəзифə шакирдлэрн онлар үчүн тамамил јени олан данышыг сəслэрини диллəмəјə алышдырмагдаг хүсуенлə ана дилинə олмајан вə буна кəрə дə мəнимсəни мəси чəтинлик тəрəдэн сəслэрнн өјрəдилмəсини тəмин етмəкдэн ибарəтдир. Шакирд əввəлчə онун үчүн јени олан данышыг сəсини вə онун сөзлəрдə бирлəшмəсини өјрəнмəли, сонра исə һəмин сөзлəрдən өз нитгиндə истифада етмəји бачармалыдыр. Лакин бу һələ аздыр. Шакирд Азəрбајчан дилинə аид сəс вə сөзлэрн тəлəффүз едə билэр. Анчаг о бунунла нитги бүтөвлүкдə баша дүшə билмəз. Əлбəттə, нитгин дəрк едилмəси ејни заманда данышанын вурғуну ишлəтмəсиндэн, онун етдији фəсилəдэн, бу вə дикэр ифада вə ја чүмлəни һансы интонасија илə ифада етмəсиндэн асылыдыр. Мəсəлən, Кəлмək олар? вə Кəлмək олар — ифадалəриннн һəр икисн ејни сөзлəрдən тəшкил олуи мушдур, һəр икиснндə дə сөзлэр ејни сыра илə дүзүлмүшдур, лакин интонасијанын мұхтəлифијиндэн асылы олараг, мұхтəлиф мəзмун ифада едиллэр.

Демəли, сөзлэрнн ајры-ајрылыгда лексик мə'насыны дəрк етмək, онлары дүзкүн тəлəффүз етмəји бачармаг, һələ нитги дəрк етмək демək дəјилдир. Нитги дəрк етмəсини өзү дə һələ өз нөвбəсиндə шифаһи нитгə јнјəлəнмək дəмək дəјилдир. Ола билсн ки, шакирд нитги дəрк едə билэр, лакин һəмчəтбəтиннн суалларына чаваб вєрə билмəз, өз фикрини

Һәмни дилдә ифадә едә билмәз. Әкәр беләдирсә, демәли, шакирдә һәлә шифаһи нитг вәрдишләри жаранмамышдыр. Һәләлик онда пассив сөз еһтијаты жаранмышдыр. Данышыг дәрсләринин мәгсәди иһә адындан мә'лум олдугу кими шакирдләрдә мүәјјән данышыг вәрдишләри жаратмагдан ибарәтдир.

Данышыг дәрсләринин кечилмәси заманы мүәллим јад-да сахламалыдыр ки, әкәр илк әввәл шакирдләр анчаг онун нитгини баша дүшүрләрсә, демәли нитгдә ишләнән сөзләрин лексик мә'насыны дәрк едирләр, ләкин һәмни сөзләрдән истифада еләрәк данышымагы һәлә бачармырлар. Одур ки, шакирдләрин лексик мә'насыны дәрк етдији, ләкин азербайчанча фикрини ифада етмәк үчүн истифада едә билмәдији сөзләр онларын пассив сөз еһтијатына даһил олур; лексик мә'насыны билмәклә, һәм дә азербайчанча фикрини ифада етмәк үчүн истифада етдији сөзләр иһә шакирдләрин фәал сөз еһтијатыны тәшкил едир. Данышыг дәрсләринин мәгсәди дә шакирдләрин пассив сөз еһтијатыны зәнкинләшдир-мәклә бәрәбәр, онларда фәал сөз еһтијаты жаратмагдан вә демәли, ади данышыг вәрдишләри ашыламагдан ибарәтдир.

Одур ки, илк данышыг дәрсләрини тәшкил етмәк үчүн истифада олунан сөзләр әсасән тәләффүзчә асан, мә'нача садә вә конкрет олмалы. синифдә вә ја синифдәнкәнар нүмајиш етдирилмәси мүмкүн олан конкрет әшјаны ифада ет-мәлидир. Бундан әлавә, бу дәрсләрин лүгәтинә он садә ифа-дә вә чүмләләрин дүзәлдилмәси үчүн зәрури олан бә'зи сөз-ләр, фә'лләр, әвәзликләр, сифәтләр, сәјләр, зәрфләр вә кә-мәкчи сөзләр дә даһил едилмәлидир.

Данышыг дәрсләриндә иш үсулу. Рус мәктәбләриндә Азербайчан дили дәрси дејән габагчыл мүәллимләрин тәч-рүбәси кәстәрир ки, данышыг дәрсләриндә дә башга дәрсләр-дә олдугу кими, гарышыг, комбинә еднәмиш үсулдан истифа-дә етмәк јахшы нәтичә верир. Чүнки гарышыг үсул данышыг дәрсләриндә һәм шакирдләрин ана дилиндән истифада ет-мәји, һәм дә бу дәрсләрин мүмкүн гәдәр Азербайчан дилин-дә кечирилмәсини нәзәрдә тутур.

Әлбәттә, башга дәрсләрдә олдугу кими, данышыг дәр-сләринин тәшкили вә кечирилмәсиндә дә тәбии үсул, јахуд дә тәрчүмә үсулундан ајры-ајрылыгдә истифада етмәк да-нышыг дәрсләринин мәгсәд вә вәзифәләрини һәјәтә кечир-мәјә имкан вермир. Тәбии үсул тә'лим ишини анчаг Азәр-байчан дили үзрә гурмагы тәләб етдији кими, тәрчүмә үсу-лу да һәмни просеси анчаг Азербайчан дили сөзләрини ша-

кирдни ана дилинә тәрчүмә етмәк үзрә гурмагы тәләб едир. Данышыг дәрсләринин кечирилмәсиндә иһә буларын ајры-ајрылыгдә кәтүрүләмүш һеч бири илә кифәјәтләнмәк олмәз, јери кәлдикчә бу үсулларын һәр икисиндән истифада олу-малыдыр. Демәли, рус мәктәбләриндә Азербайчан дили үзрә данышыг дәрсләри гарышыг үсулла кечирилмәлидир ки, бураја да һәм тәбии үсулуи, һәм дә тәрчүмә үсулунун еле-ментләри даһилдир. Бу элементләр иһә әсас етибары илә аша-гыдакылардан ибарәтдир:

1. Рус мәктәбләриндә Азербайчан дили тә'лими јазылы нитгә дејил, шифаһи нитгә башлајыр, үмумијјәтлә тә'ли-мин илк әсасыны шифаһи данышыг дили тәшкил едир.
2. Азербайчан дили дәрсләриндә мәшғәләләр бир гајда оларәг Азербайчан дилиндә кечирилик.
3. һәр чүр јени материал қјени сөзләр, ифадәләр, грамматик формалар вә с.) чидди һесәбә алма нәтичәсиндә мејдана чыхан чәтинликләри арды-чыл изаһ етмәк јолу өјрәдилир.
4. Бүтүн анлајышлар мүм-күн гәдәр әјани јолла—әшјанын өзүнү, моделини вә ја шәкли-ни кәстәрмәклә верилир.
5. Бә'зи чәтин һәлләрда, јә'ни мүәј-јән анлајышы әјани јолла вә ја Азербайчан дилиндә изаһ ет-мәк мүмкүн олмәдыгдә мүәллим бу изаһаты шакирдләрин ана дилиндә апарыр.
6. Дәрсин тәшкили мәрһәләсиндә, дәр-син мәгсәдинин изаһында, мүәјјән зәрури кәстәришләр вер-мәклә бә'зи грамматик һадисәләрин ајдынлашдырылмәсин-дә мүәллим шакирдләрин ана дилиндән истифада едир.

Демәли, бурадан ајдың олур ки, гарышыг үсулла дәр-сә кечмәк үчүн мүәллим һәм дә шакирдләрин ана дилин јахшы билмәли, ләзым олдугдә, ондан сәмәрәли истифада етмәли бачармалыдыр.

Данышыг дәрсләриндә әјани васитә. Тә'лимни илк илин-дә данышыг дәрсләри әсасән әшја дәрсләри характерини да-шымалы, даһа доғрусу, мүмкүн гәдәр шакирдләрин көзү гарышысында олан конкрет әшјалар һаггында сөһбәтдән иба-рәт олмалыдыр. Бундан башга, данышыг дәрсләриндә һаг-гында данышылан әшја илә әлағәдар олан јығмаг, кәстәр-мәк, гојмаг, дүшмәк вә с. кими садә һәрәкәтләри ифада едән сөзләри өјрәтмәк үчүн онлары һәрәкәт васитәсилә нүмајиш еттирмәк дә мәсләһәт көрүлүр.

Илк данышыг дәрсләри үчүн јарарлы әјани васитәләр-дән бири дә шәкилләр вә ајры-ајры әшјаларын рәсмләридир.

Тә'лимни илк дөврләри үчүн бу шәкилләр садә олмалы, илк данышыг дәрсләриндә әсасән ајры-ајры әшјаларын тәс-ширнидән ибарәт олан шәкилләрдән истифада олунмалыдыр.

чүнки һәлә шакирдларда әләгәли нитг сөйләмәк габилитјәти инкишаф етмәминдир. Тәчрүбә көстәрир ки, тәлимини бу дөврүндә шакирдларни шифаһи нитги конкрет әшја вә ја оқларни шәклиндә аид верилән суаллара чаваблардан ибарәт олур. Лакин ардычыл чалышмалар нәтичәсиндә шакирдларда әләгәли нитг сөйләмәк габилитјәти јараныр.

Факримизни изаһ етмәк үчүн Баки шәһәри 18 нөмрәли рус орта мәктәбинин III сифиндә Азәрбајчан дилиндән дәрс дөјән Х. Лүтфәлибәјованын дәрсиндә тәтбиғ етдијимиз чалышмалардан бир нөчасини мисал көстәрәк. Бу чалышмалар әсәсэн ашағыдакы шәкилдә апарылыр, мүәллим әјры-әјры әшјалара аид суаллар верир, шакирдлар исә һәмин суаллара чаваб верирләр:

М.—Бу нәдир? (Јазы тахтасыны көстәрир).

Ш.—Бу, јазы тахтасыдыр.

М.—Бу нәдир? (Тәбаширни көстәрир).

Ш.—Бу, тәбаширдир.

М.—Бәс бу нәдир (Силкини көстәрир).

Ш.—Бу, силкидир.

М.—Јазы тахтасында нә едирләр? (Бу заман мүәллим јазы тахтасына јахынлашаарағ, әли илә јазы тахтасында јазмағ һәрәкәтини нүмајиш етдирир).

Ш.—Јазы тахтасында јазырлар.

М.—Јазы тахтасында нә илә јазырлар? (Мүәллим шакирдларә истиғамәт вермәк үчүн әли илә тәбашарә ишарә едир).

Ш.—Јазы тахтасында тәбаширлә јазырлар.

М.—Бәс јазы тахтасыны нә илә силирләр? (Мүәллим әли илә силмәк һәрәкәтини нүмајиш етдирәрәк, силкијә ишарә едир).

Ш.—Јазы тахтасыны силки илә силирләр.

Беләликлә, шакирдларә көстәрилән әшјаларын адларыны вә онларын нә үчүн истифада олундуғуну Азәрбајчан дилиндә ифада етмәк бачарығы јарадылмыш олур. Одур ки, шакирдларә мүвафиг шејлардан истифада едәрәк һәмин суаллара ашағыдакы кими, чаваблар верирләр:

— Бу, јазы тахтасыдыр.

— Бу, тәбаширдир.

— Бу, силкидир.

— Бу, шакирддир.

— О, јазы тахтасында јазыр.

О, тәбаширлә јазыр.

— О, јазы тахтасыны силир.

— О, силки илә силир вә с.

Һәмин иш үмуми-фронтал шәкилдә апарылдығдан сонра һәр бир шакирдин әјры-әјрылығда шәкилләрини көмәји илә һәмин суаллара әввәлдән ахыра гәдәр чаваб вермәси тәлимни едилтир. Бундан сонра мүәллим шакирдларә изаһ едир ки, онлара јени бир шәкил көстәрәчәкдир. Шакирдлар исә һәмин шәкилдә көрдүкләрини әввәлки суаллара вердикләри чаваб шәклиндә ардычыл оларағ данышачағлар. Лакин бурада суаллар олмајачағдыр. Мүәллим шәкли көстәрир. Шәкилдә шакирдин јазы тахтасынын гаршысында дајанарағ јазмагла мәшғул олдуғу тәсвир олунур. Онын бир әлиндә тәбашир, о бирн әлиндә исә силки вардыр. Шәкил јазы тахтасындан асылдығдан сонра мүәллим шакирдлардан бирини чағырыр.

Чағырылмыш шакирд шәкилдә көрдүкләрини әләгәли нитг шәклиндә ашағыдакы кими данышыр: «Бу, јазы тахтасыдыр. Бу, тәбаширдир. Бу, сифидир. Шакирд тәбаширлә јазыр. О, силки илә силир».

Беләликлә, әјдын олур ки, тәлимин илк дөврләриндә шакирдларни шифаһи нитги онлара таныш олан әшја вә шәкилләрә верилән суаллара чаваб шәклиндә тәзаһүр едир, лакин јухарыда көстәрилән формада чалышмалар апармагла һәмин вәрдиш кет-кедә мүрәккәбләшдирилтир вә нәһәјәт, кичик сүжет әсасында тәртиб олунмуш шәкилләрини көмәји илә шакирдларда әләгәли нитг сөйләмәк вәрдишләри јарадылыр.

Демәли, бурадан белә нәтичәјә кәлмәк олур ки, тәлимин илк дөврләриндә аид олан данышығ дәрсләриндә истифада олунан әјани васитә әсәсэн шакирдларә таныш олан әшјалардан вә ја онлары әјры-әјрылығда тәсвир едән шәкилләрдән ибарәт олматы, сонралар исә шакирдларни шифаһи нитг фәалијјәтинин инкишафындан асылы оларағ кет-кедә мүрәккәбләшдирилмәли, мүәјјән сүжет әсасында тәртиб олунмуш шәкил вә таблолардан, плакатлардан, пејзажлардан вә с. истифада олунмалыдыр.

Данышығ дәрсләриндә мүәллимни суалы вә шакирдларни чавабларына верилән тәләб. Данышығ дәрсләриндә тәлим ишн әсәсэн мүәллимни суалына шакирдларни чавабы вә ја шакирдларни өзләринин суалларына өзләринин чавабы шәклиндә тәшкил олунур. һәр бир белә данышығ ја биләваситә мүәллим тәрафиндән апарылыр. јахуд мүәллимни рәһбәрлији илә шакирдлар өз араларында апарырлар ки, бундан

да əsas məqsəd şakirdlərdə Azərbaycan dili üzrə müəjjən şifahi nitg vərdişləri jaratmaqdan ibarətdir.

Данышыг дərслəринин дүзкүн тəшкили вə сəмərəли ол-масында мұәллимин суалларынын ролу олдугча бөјүкдүр. Чүнки бу суаллар бир тəрəфдән шакирдлəрин вєрəчəји ча-вабын кєфийјəтинин мұәјјən едир, дикəр тəрəфдән дə кəлəчək-дə шакирдлəрдə Azərbaycan dili үзрə шифаһи нитг вєрдиш-лəрин jарадылмасы үчүн зəмин һазырлайыр.

Тəчрүбə кəстəрнє ки, ən садə суаллара чаваб вєрмəкдə белə шакирдлəр чəтинлик чəкирлəр. Бу онунла əлагəдардыр ки, шакирд онун үчүн jени олан дилдə вєрилən суалы дил-лəјəркən, əлбəттə, илк əвəл һəмин суала вєрилчək чаваб һаггында дєјил, суалын өзүнү баша дүшмək үзəриндə фикир-лəшир; суалын өзүнү баша дүшдүкдән сонра онун фикри jе-ни бир объект—һəмин суала вєрилчək чаваба догру jөнəл-дилтиш олур. Чаваб мұәјјən едилдикдән сонра исə ону ифадə етмək үчүн форма ахтарылыр. Белəликлə, икинчи бир дилин тəдриси заманы гојулмуш суала чаваб вєрмək үчүн шакирд-дин фикирлəшмə процесин үч мəрһələ кечирир:

а) суалы баша дүшмək үзəриндə фикирлəшмək;

б) суала чаваб тапмаг үзəриндə фикирлəшмək;

в) тапылан чавабы ифадə етмək үчүн мұәјјən грамматик форма ахтармаг үзəриндə фикирлəшмək.

Бунлардан ајдын олур ки, ана дилинин тəдриси заманы апарылан суал-чавабла, икинчи бир дилин тəдриси заманы апарылан суал-чаваб арасында бөјүк фəрг вєрдыр. Ана ди-линин тəдриси заманы вєрилən суала чаваб вєрмəкдə шакирдин вєрилən суалын өз мəзмунуну вə вєрəчəји чавабын ифадəси үчүн мұәјјən грамматик форма үзəриндə дəриндән дүшүнмəси лəзым кəлмир. О анчаг вєрəчəји чаваб һаггында фикирлəшир. Она кəрə дə икинчи бир дили тəдрис едən мұ-әллимин суалы өз спецификлији илə ана дилинин тəдриси заманы вєрилən суаллардан фəрглənнєр.

Бүтүн бунлары нəзərə алараг кəстəрмək лəзымдыр ки, рус мəkтəблəриндə Azərbaycan dili дəрси дєјən мұәллимин суаллары ашагыда кəстəрилən тəлəблəрин өдəмəлидир:

1. Тə'лимин биринчи илиндə апарылан данышыг дəрслə-риндə вєрилən суаллар əсасən тəнзимедичи суаллардан иба-рəт олмалы, jə'ни суаллар елə гурулмалыдыр ки, шакирдин асанлыгча чаваб вєрмəсинə истигамəт вєрə билсин. Белə су-алларын гурулушу заманы чаваб вєрмək үчүн шакирдлəрин jени бир сөз ахтармасы лəзым кəлмир. Онлар һəмин суалын өз тəркибиндə олан сөзлəрдən истифадə едəрək, суалын өз

гурулушуна үјгүн шəкилдə чаваб вєрирлəр. Белə суалларын гојулмушундан мəqsəd шакирдлəрə Azərbaycan дилиндə чүмлə-лəр сөјлөмək вєрдиши ашыламагдан ибарəтдир. Мəсəлən: —Оглан jазырмы?, —Əли охујурму? вə с. суаллара чаваб вєр-мək үчүн шакирдлəр һəмин суалларда олан сөзлəрин һər икисиндən истифадə едəрək, ашагыдакы шəкилдə чаваб вє-рирлəр:

—Оглан jазыр. — Əли охујур вə с.

2. Тə'лимин сонракы мəрһələлəринə догру суаллар иш-бəтən мұрəккəблəшдирилмəли, əсасən истигамəтвєричи суал олмагча бəрəбər, чаваб вєрмək үчүн шакирди jени бир сөз тапмаг зəрурəти гаршысында гојмалыдыр. Мəсəлən, —Ким jазыр?, —Ким охујур?, —Бу нəдир?, —Оглан нə едир? вə с. кимин суаллара чаваб вєрмək үчүн шакирд мұтлəг jени бир сөз ахтармалыдыр. О, бу суаллара тəхминən белə чаваб вєр-мəлидир.

— Шакирд jазыр.

— Гыз охујур.

— Бу дəфтəрдир.

— Оглан гачыр вə с.

Əлбəттə, бу суаллары вєрикən шəкиллəрдən истифадə олунмалыдыр. Бу чүр суаллар шакирдлəрин шифаһи нитгин икиншəф етдирмəклə бəрəбər, онун сөз ертијəтины дə зəн-кинлəшдирир, чүнки бурада шакирд суала чаваб вєрмək үчүн jени сөз ахтармалы олур.

Данышыг дəрслəринин сəмərəли кечмəси үчүн əсас шəрт-лəрдən бири дə шакирдлəрин чавабынын методик-педагожи чəһəтчə дүзкүн тəшкил олунмасыдыр.

Ајдындыр ки, кəлəчəkдə шакирдлəрдə икиншəф етдири-лчək шифаһи нитгин илк əсасыны онларын данышыг дəрслə-риндə мұәллимин суалына вєрдиклəри ики-үч сөздən ибарəт олан чаваблар тəшкил едир. Одур ки, рус ушагларынын азəр-бајчанча дүзкүн шифаһи нитг вєрдишлəринə јијəлənмəси һəм дə данышыг дəрслəри дəврүндə мұәллимин онларын чавабы-на диггəтлə јанəшмəсиндən асылыдыр. Тəбиндир ки, тə'ли-мин илк дəрслəриндən шакирдин нитгиндə олан тəлəффүз вə грамматик гурулуш сəһлəринин вəхтында гаршысы алын-мəсə, алəтə чєвиллəр, сонрадан буну ислаһ етмək олдугча чəтин олар.

III. Чүмлəлэр тəртиб етдирмək үзəриндə иш. Рус мəkтəб-лəриндə Azərbaycan dili тəдриси програмынын шифаһи нитг бөлмəсиндə кəстəрилнє ки, тə'лимин биринчи илиндə, jə'ни III сийишдə шакирдлəрə ики-үч сөздən ибарəт чүмлəлэр гур-

маг вәрдиши ашыланмалыдыр. Нәмчинин програмда көстәрилик ки, рус мәктәпләриндә Азәрбајчан дили тәдрисинин әсас мәгсәди шакирдләрә азәрбајчанча јазыб-охумағы өјрәт-мәклә бәрәбәр, онларда әмәли нитг вәрдишләри јаратмагдан ибарәтдир. Програмын бу тәләбинн нәзәрә алдыгда, чүмлә-ләр тәртиб етмәк үзрә ишин нә дәрәчәдә мәсул бир мәсәлә олмасы тамамнә ајдын олур. Чүмләләр тәртиб етмәк үзәриндә апарылан иш нәм шакирдләрин фәаллығыны вә мүстәгил-лијинн тәмин едир, нәм дә рус ушагларына Азәрбајчан ди-линн әмәли сурәтдә өјрәдир.

Республикамызын бир сыра рус мәктәпләриндә апары-лан мүшаһидә вә тәчрүбәләр көстәрир ки, Азәрбајчан вә рус дилләринин чүмлә гурулушу арасында олан фәрг рус ушаг-ларынын азәрбајчанча чүмлә гурмасыны чәтинләшдирир. Онлар Азәрбајчан дилиндә чүмлә гуракән, ону рус дили гајда-гануңларына табе едирләр, башга сөзлә дессәк, чүмләдә сөзләрин сырасыны Азәрбајчан дилиндә олдуғу кими дејил; рус дилиндә олдуғу кими вермәјә чалышырлар.

Ајдындыр ки, Азәрбајчан дилинин ифалә вә чүмләләр-индә сөзләрин сыраланмасы нә рус дили ифалә вә чүмләләр-индә сөзләрин сыраланмасы мүхтәлифдир. Мәсәлән, Азәр-бајчан дилиндә мүбтәдә биринчи, хәбәр исә икинчи јердә (ахырда) дурур, икинчи дәрәчәли үзвәр исә мүбтәдә вә хә-бәрә көрә гурулашыр, зәрфлик нәм мүбтәдә, нәм дә хәбәр-дән әввәл, тамамлыг хәбәрдән әввәл, тәјин исә нәмшә тә-јин олунан үзвән әввәл кәлир. Рус дилиндә исә сөзләрин чүмләдә сыраланмасы мүхтәлиф вариантлара маликдир.

Азәрбајчан дилинин грамматик гурулушу рус дилинин грамматик гурулушундан әсаслы сурәтдә фәргләнир. Бу фәрг исә шакирдләрин азәрбајчанча шифаһи нитгинн инкишаф етдирмәк үчүн чүмләләр тәртиб етдирмәк үзәриндә иш апар-мағы вә онун тәртиби һаггында шакирдләрә дүзкүн анлајыш-лар вермәјн тәдрис ишинин зәрури бир мәсәләси кими гар-шыја гојур.

ЈЕНИ КИТАБЛАР

«УСЛУБИЈАТ МӘШҒАЛӘЛӘРИНИН МЕТОДИКАСЫ»

Маркенизм башлары дил мәсәләсинә нәмшә бөјүк гүјмәт вермиш-ләр. Дилин инсанларын ән мүһүм үнсүјјәт вәситәси олдуғуну дәнә-дән көстәрмишләр.

В. И. Ленин көстәрмишдир ки, «Дил инсанларын ән мүһүм үнсү-јәт вәситәсидир».¹

Бөјүк пролетар јазычысы М. Горки дилин тәминлији вә сафлығын-дан дашығаркән јазмышдыр ки: «Дилин тәминлији, мәли дәгиглији вә онун кәскинлији угрундағы мүбаризә, мәдәнијјәт снәһи угрунда апа-рылан мүбаризәдир. Бу снәһи нә гәдәр кәскин олса вә нә гәдәр дүзкүн истифәдәт олса, бир о гәдәр гүјмәтли олар».

Инсанлар һәр шеји өјрәнмәклә вә тәрбија алмагда, башлыча ола-раг, сөздән истифәдә етдији үчүн дил бүтүн тәлим-тәрбија ишләринин мүһүм вәситәси кими өзүнү көстәрир.

Дилин көмәји илә инсанлар бир-бири илә үнсүјјәт сахлајыр, фикир-ләринин бир-бири илә мүбадилә едир, бир-бирини баша дүшмәјә һәкк олурлар.

Азәрбајчанын бөјүк јазычы, алим вә мүтәфәккирләри дә Азәрбајчан дилинә нәмшә бөјүк гүјмәт вермишләр. Онлар өзләринин өлмәз бәлиш вә еами әсәрләрини бу дилин көмәклији илә јазыб јаратмышлар.

Азәрбајчан дили милләт мәдәнијјәтинин бөјүк нәиллијәтидир. Бү-түн суңларә көрә бяз дилимизин көзәл әнәләринин вә әдибликәләр-ини мүшаһидә етмәли, онун мәктәпләрининдә тәдрис мәсәләсинә чидли вә бөјүк мәсулијјәт һисә илә јавашмолијыг. Бу ишдә мүәллимләри-мизә үслубијјәт фәнни јалынзав көзәк едә биләр.

Бүтүн бу мәсәләләр һаггында охучу вә марағланлар Азәртәдрис-нәшрин јени нәшр етдији профессор А. Абаулләјевин «Услубијјәт мәш-ғәләләринин методикасы» китабында әтрафи мәәлумәт ала биләрләр.

«Услубијјәт мәшғәләләринин методикасы» китабы әли мәктәпләрин филологја фәкултәси тәләбәләри үчүн бир вәсит кими нәшр едилмиш-дир. Лакин бу китабдан ортә мәктәпләрин дил-әдәбијјәт мүәллимләри дә шакирдләрин шифаһи вә јазылы ишләринин инкишаф етдирмәк ишиг-дә бир методик вәсит кими истифәдә едә биләрләр. Елә була көрә дә «Услубијјәт мәшғәләләринин методикасы» китабынын әвәлиндә деји-лир ки, бу китаб ортә мәктәдә үслубијјәт мәшғәләләринин кејфијјәти-ни јакшылашдырмәг, шакирдләрә өз фикир вә һисәләрини ајды, сәр-бәст ифалә етмәји өјрәтмәк јәсләрини шәрһ едир.

Мүәллимләриниз шакирдләрин үслуб вәрдишләринин мүвәфәғијјәт-лә инкишаф етдирмәк, шакирдләрә үслубијјәтдә дәнр мүтәләм олараг

¹ В. И. Ленин, Әсәрләри, 20-чи китаб, 4-чү нәшр, сәһ, 408.

пәһәри мәлумат вермак ва һәмин биләкләри мөһкәмләндирмәк ишиндә, һабелә оиларын оз фикир ва һиссләрини, дүшүнчәләрини сәрбәст сурәт-дә ифадә етмәк ишиндә дилни ихтијарында олан вәситәләрдән истифада етмәји өјрәдиркән дә бу китабдан истифада едә биләрләр.

Мәлум олдуғу киши Азәрбајчан дили чили, зәриф, зәркиш вә гүвәтли дилләрдән бириди. Бу дили өзүнә мәхсүс орижиналлығы, бәдиһи-лији вә мәләһәти вәрдыр.

Орта мәктәб мұәллимләри мәктәбдә үслубијјат мәшғәләләринә ба-ларкән дилни бу чәһәтини шакирдләрә чәтдырмалы, һәр шейдән әввәл дили нә олдуғуну, онун инсанларын һәјәтында ојнадығы бөјүк ролу шакирдләрә конкрет фактлар әсасында јығчам, сәдә, ајдлы бир дил-лә изаһ етмәлидирләр. Нәтичә етибары илә үслубијјат мәшғәләләри шакирдләрдә сөз сечмәк вә чүмлә гурмаг бачарыг вә вәрдишләрини артырмалы, онларә дили бәдиһи тәсвир вәситәләриндән асылы оларәг, нитгин рәнкарәклијини, мұхтәлифлијини көстәрмәклә, ону мәнпәсәмәји дә өјрәтмәлидир.

«Үслубијјат мәшғәләләрини методикасы» китабынын мұәллифи про-фессор А. Абдуллајев јолдаш мұәллимләрин истифадәсинә тәғдим етәдији бу китабында онларын гаршысында икн мәсәд гојмушду: 1. Ди-лә верилән әсәс үслуби тәләбләрә дәир шакирдләрдә ајдлы тәсәвүр јаратмаг. 2. Фикри мәнтиги вә ардычыл сурәтдә ифадә етмәји, ону үс-луби чәһәгдән доғру, дәгис вә савадан гура билмәк вәрдишләрини ша-кирдләрә мәнпәсәтмәк ишиндә мұәллимләрә көмәк етмәк.

«Үслубијјат мәшғәләләрини методикасы» китабы једди фәслидән, китабын әввәлиндә верилән «Бир нечә сөз» вә «Кириш»дән ибарәтдир. Бу фәсилләр ашагыдакылардан ибарәтдир:

«Фикри дәгис вә дүкүн ифадә етмәк үчүн шакирдләрдә сөз сечмәк бачарығынын јаралымасы јоллары» бәһсиндә синонимләр, антонимләр, омонимләр, чохмәңгалы сөзләр, сөзләри һәјәти, архәизмләр, неологизмләр, башга дилләрдән алынған сөзләр, диалектизмләрдән данышылар.

«Шакирдләрин чүмлә гурмаг вәрдишләрини инкишаф етдирмәк јоллары» бәһсиндә чүмләдә сөзләри сүрасыны көзләмәнин әһәмијјәти, ајры-ајры чүмлә көвләрини гурулушундакы хүсүсијјәтләр, чүмләнни мәнәсәсини дәрк етмәји чәтинләшләрән һаллар, сөзләри сабит бирлији, чүмләдә аһәнк-дәрлигдән бәһс олунур.

«Әмәли нитг вәрдишләрини инкишаф етдирмәк үчүн көрүләчәк ишләр» бәһсиндә әмәли нитгин вәзифәси вә она верилән тәләбләр, әмәли кағызла-рын формалары, әмәли кағызларын јазылмасы гәјдәләри шәрһ олунур.

«Шакирдләрә елми нитг вәрдишләри газандырмаг үчүн апарылан мәш-ғәләләр» фәслиндә елми нитгин хүсүсијјәтләри изаһ олунур.

«Бәдиһи нитг вәрдишләрини инкишаф етдирмәси јоллары» фәслиндә дили бәдиһи тәсвир вәситәләри, метафора, метонимия, сенеклоха, тәшбей (бәзәтмә), епитет, перифраза, дили ифадә вәситәләри, тәркир, мұрачнәт (хитаб), нидә, шәхсләндирмә вә нитгләндирмә, гәт (сүсмә), әнтитеза (тә-зад), кишәјә, тәриз, мұбәлиғә, аталар сөзү вә мәсәлләр, афоризм, әсәрдә иштирак едән шәхсләри нитгиндән сөһбәт кедир.

«Публицистик нитг вәрдишләрини артырмаг үчүн истифада едилән јоллар» фәслиндә публицистик нитгин вәзифәси вә хүсүсијјәтиндән даны-шылар.

«Шакирдләрдә ишә јазмаг бачарығынын инкишаф етдирмәси јол-лары» фәслиндә исе ишәнин мөвзүсү, ишәнин планы, ишәдә мөвзүнү

јазылы шәкилдә ифадә етмәк гәјдәси, мұһакимә, тәсвир, тәһкәјә, дил вә үслуб чәһәтчә ишәјә вериләчәк тәләбләр, ишәнин тәшһиндән бәһс олунур.

«Үслубијјат мәшғәләләрини методикасы» китабынын дили сәдә вә охуначагыдыр.

«ИФАДӘ ЈАЗЫ МӘТНЛӘРИ»

Азәрбајчан Дәвләт Тәдрис Пәдагоғи Әдәбијјаты Нәшријјаты М. Ас-лановун «Ифадә јазы мәтнләри» ады китабыны нәшр етмишдир.

Бу китаб V—VIII синуфләрдә дәрә дәрән аша дили мұәллимләри үчүн методик вәситә киши нәшр едилмишдир.

«Ифадә јазы мәтнләри» китабында һәм классик, һәм дә мұәсир әд-бијјатымыздан сечилмиш, истифада олунмасы мөсләһәт көрүлмүш мұ-насиб мәтнләр верилмишдир. «Ифадә јазы мәтнләри» китабында мәтн-ләрин сечилмәсиндә методик вә педагоғи мұлаһизәләр көзләнилмиш, верилән мәтнләр ајры-ајры синуфләр үзрә бөлүнмүшдүр.

Шакирдләрин тәлим-тәрбијјәси ишиндә ифадә јазыларынын бөјүк әһәмијјәти олдуғу мәлумдур. Чүнки белә јазылар шакирдләрин аша дил-ли вә әдәбијјатдан даһа мөһкәм билтик, вәрдишләр газәималарына, он-ларын јазылы вә шифаһи нитгләрини инкишафна бөјүк көмәк көстә-рир. Бундан башга, ифадә јазыларынын тәрбијјәви әһәмијјәти дә чох бөјүкдүр. Белә ки, бу јазылар үчүн сечилмиш мәтнләр шакирдләрин ком-мунист әхлағы руһунда тәрбијјәләнимәси, онларда марксизм дүниәкөрүнү-нүн тәрбијјә едилмәсинә даһа да көмәк едир. Кәчләрдә јүксәк вәтәнпәр-варлик, әмәјә мөһәббәт, достлуг, сәдагәт, доғручулуг вә с. киши нәчиб һиссләрин тәрбијјә едилмәси ишинә көмәк едир. Ифадә јазы тәлиминдә дә үмуми дидактик принципләрә әмәл едилмәли, јәни мұәјјән тәдрич-лији көзләмәк, сәдәдән мұрәккәбә доғру һәрәкәт едилмәлидир. Сәдәдәч мурәккәбә доғру мүнтәзән апарылан вә ардычыл оларәг мурәккәбләш-дирилән ифадә јазылар үзриндә ишләдикчә шакирдләр јаваш-јаваш ишә јазмаға һазырләнирләр.

Ишә вә ифадә јазылар шакирдләрин тәфәккүрүнүн, јазылы вә ши-фаһи нитгләрини инкишафна көмәк едир.

Мұәллиф китабдә вәрдији мәтнләри синуфләр үзрә ајрыдығы киши, онлары мөвзулар үзрә дә ајырмышдыр. Белә ки, «Нагылар вә тәһсил-ләр», «Вәтәнизмизнә кечмишиндән», «Мәктәб вә ушағларын һәјәти», «Әмәк вә әмәк адәмләри һағында» мөвзуләри ајырмышдыр. Китабдә мұәллимләр үчүн «Методик көстәришләр» дә верилмишдир.

Китабын «Методик көстәришләр» һағындакы һиссәсиндә дәрјиләр:

«Ифадә јазы мәктәбдә тәтбиғ едилән ән мұһүм јазы көвләриндән бири олмага, шакирдләрдә сәвадлы, мұстәсиг јазы вәрдишләри тәрбијјә етмәк үчүн тиймәли вәситәдир».

Одур ки, биз бу китабдан бугун дил-әдәбијјат мұәллимләримизни и-стифада етмәләрини мөсләһәт көрүрүк.

«СӘМӘД ВУРГУН БӘДИН ӘСӘРЛӘРИН ДИЛИ ВӘ ҮСЛУБУ ҺАҒҒЫНДА»

В. И. Ленин адына АПН Афәт Гүрбановун «Сәмәд Вурғун бәдиһи әсәрләри дили вә үслубу һағында» китабчесини нәшр етмишдир.

С. Вурғунун әдәби-тәғйиди јәрәдиччилығында әсәс мәсәләләрдән бири дә совет әдәбијјатынын зәркиш вә реалист ифадә тәрзи, бәдиһи дили даһа

да зəнкəнлəшəдирилмəси, ынкышаф етирилмəси вə дəврүн јүксəк тəлəблəри сəвијəсинə гəлдирилмəси кими мəсələлəр тəшкил едир. Бəјүк шайри-миз бу һагдə дə бир чох кəзəл, фəјлалы фикирлəр, əсəслы, дүшүнүлүмүш мүлəһизэлəр сəјлəмишдир.

«Сəмəd Вурғун бəдин əсəрлəрини дили вə үслубу һаггында» китабчə-сынын киришиндə охујуруг:

«Дил вə үслуб мəсələлəрини Сəмəd Вурғун əдəбијəтин, јазычы сənəткəрлүгүнын эн үмдə мəсələлəриндən сəјмиш, буу «јазычылыг мəдəнијəти», «сənəткəрлүг мəдəнијəти» əдлəндирмишдир. Буна кəрə дə о, əдəби мұзакирлəрдə бу мəсələлəр дə хүсуси нəзəр јетирмəји вə буларын ынкышаф етирилмəси үчүн тез-тез мұзакирə олунмəсини тəлəб едирди. Шайр мəгəлəлəрини бириндə бу хүсусдə јазыр: «...əдəби мұзакирлəрини əсəс мəсələлəриндən бири дə дил, үслуб, тəрəн-ифадə, гысə десəк, сənəткəрлүг мəдəнијəти үғрунда мұбаризəмиз олмалыдыр».

С. Вурғунун бəдин дил вə үслуб мəсələлəринə дəир фикирлəри һəм əдəби-тəнгиди мəгəлə, чыгыш вə нитгəлəриндə, һəм дə јери кəлликчə бəдин əсəрлəриндə өз ифадəсини тапышдыр. Шайрин бу мəсələлəр дəир олан кəруш вə мүлəһизэлəрини əһтə дəирəси сон дəрəчə кəниш вə чохчəтлди.

«Сəмəd Вурғун бəдин əсəрлəрини дили вə үслубу һаггында» китабчəсында бəјүк шайримизин, бəдин дилин хүсусијəтлəри, ынкышафы, гыдə мənбəлəри вə фəрди үслуб мəсələлəри һаггындакы мүлəһизэлəри гысə шəкилдə шəри едилмишдир.

Бу китабчə үч һиссəдən ибэрəтдир:

1. С. Вурғун бəдин дилин хүсусијəтлəри вə ынкышафы һаггында.

Бу фəсилдə:

Хəлғилик бəдин дилин əсəс мəјарыдыр.

Дил сəдə вə ајдын олмалыдыр.

Дилин əсəсында мəнə кəзəллији дурмалы.

Бəдин дил зəнкыи вə тəмиз олмалы.

Артыг сөз вə ифадə ишлəтмəмəк бəдин дилин эн кəзəл хүсусијəтлди.

Бəдин дил емоционал вə ифадəли олмалы.

Драматуркијадə дил мəсələси.

Бəдин əсəрлəрдəки сурəтлəри дилиндən бəһс олунур.

2. С. Вурғун бəдин дилин гыдə мənбəлəри һаггындакы фəсилдə исə:

Чəклы хəлғ данышыг дили.

Классиклəрини дил энəнəлəри.

Шифали хəлғ əдəбијəтинин дили.

Бəдиг диллəрдən алыма зəрури сөзлəрдən бəһс олунур.

3. С. Вурғун фəрди үслуб мəсələлəринə дəир фəсилдə:

Үслуб аңлајышы.

Фəрди үслуб орижиналлыг əлəмəтидир.

Фəрди үслубə нəл олмəгын бəзи шəртлəриндən бəһс олунур.

Бундəк бəшгə китабчəјə кичик бир кириш дə аерилмишдир.

«XVIII ƏSР AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ TARİXİNƏ AIND MƏTƏRİALLAR»

В. И. Ленин адыла Азербайжан Довлат Педагожи Институту Мүтəл-либ Рззэдəнин «XVIII əср Азербайжан əдəби дили тарихинə аид мə-териаллəр» китабчəсини дə нəшр етмишдир.

«XVIII əср Азербайжан əдəби дили тарихинə аид материаллəр» ки-табчəси əсəсэн институтун гыјабичилəри үчүн бир дəрс вəсанги оларəг нəшр едилмишдир.

Мəлүм олдугу кими, мұасир Азербайжан дили һазыркы сəвијəјə кəлиб чəтанə кими бəјүк вə мұрəккəб бир ынкышаф јолу кəчмишдир. Азербайжан јазылы əдəби дили тарихи дə əсəс етибары илə мұхтəлиф дəврлəрдə јашамыш вə əсəрлəри биз кəлиб чəтмиш алим, јазычы вə шайрлəримизин дил материаллары əсəсында тəшəккүл тапыр.

Əдəби дил тарихиниздə бəлə бəјүк шəхсијəтлəрдən бири дə Молла əсəрлəрини, онун гошмаларынын əһмијəти хүсусиндə чох бəјүкдүр. Чүн-кы Вагиф гошмаларынын үслуби-сəмантик, үмумијəтлə лексик тəһлили əдəби дил тарихи күрəнушү бу һиссəсини əтрафлы өјрəнмəк үчүн зəнкыи лексик материал верир.

XVIII əср Азербайжан əдəби дили тарихинə аид материаллəр» ки-табчəсиндə М. П. Вагиф гошмалары лексикасынын əсəс чəһəтлəрдən үслуби-сəмантик тəһлилин вермəјə чəһд едилмишдир.

Бундən бəшгə, бу китабчəдə гошмалардə ишлəдилмиш данышыг дил сөз вə ифадəлəрини тəһлилинə дə хүсуси јер верилмишдир.

«XVIII əср Азербайжан əдəби дили тарихинə аид материаллəр» ки-табчəси кириш һиссəдən вə ики фəсилдən ибэрəтдир.

Китабчəнин биринчи фəслиндə Вагиф гошмаларында истифадə едил-миш үмумишлəк сөзлəр, сəдə данышыг сөзлəри, сабит сөз бирлəшмəлəри (вəдиоматик ифадə вə ибэрəлəр), мəсəl вə аталəр сөзлəри вə шивə хү-сусијəтли сөзлəрини тəһлилиндən бəһс едилмишдир.

Китабчəнин икинчи фəслиндə исə гошмалардакы архаизмлəрдən, не-олокизмлəрдən бəһс едилди. Ону дə дəмəк лəзымдыр кы, XVIII əср јə-зылы əдəби дил тарихини өјрəнилмəсиндə Вагиф əсəрлəриндəки кəһнə-миш сөзлəрини тəһлили хүсуси əһмијəтə маликдир. Мəһз бу чəһəтдən китабчəнин һəми һиссəсиндə гошмалардакы архаизмлəрини кəһнəлмə сə-бəблəрини вə кəһнəлмиш сөзлəрини үслуби хүсусијəтлəрини ајдыныш-дырмагə дə чəлышылмышдыр.

Китабчəнин «Неолокизмлəр» бəһсиндə исə Вагифин чəклы хəлғ да-нышыг дилиндən алыб јазылы əдəби дилиниздə кəтирдəји сөзлəри сечиб кəстəрмəјə дə сəј едилмишдир.

«XVIII əср Азербайжан əдəби дили тарихинə аид материаллəр» ки-табчəсынын сонундə XVIII əсрин јазылы əдəби дил тарихи һаггында дəһə кəниш вə əтрафлы мəлүмəт алмаг үчүн əлəвə əдəбијəт дə кəс-тəрилмишдир.

MҮНДӘРИЧАТ

Сәһ.

Ә. Әфәндизадә — Азәрбајчан дили тәдрисини гаршысында дуран мүнүм вәзифәләр һаггында	3
Ч. Әһмәдов — Әдәби жанрларын тәдрис хусусијјәтләри	16
VII сınıфдә Азәрбајчан дилиндән програм материалларынн планлашдырылмасына даир	25
Н. һүммәтов — Инша јазыларда шакирд фәаллығыны вә јарадычылығыны ишкишаф етдирмәк тәчрүбәсиндән	30
Һ. Балыјев — V—VIII сınıфләрдә шакирдләрин үслубијјата даир мәлүматынын әдәбијјат дәреләри вәсәтәсилә мөһкәмләндирилмәси вә кенишләндирилмәси һаггында	35
Б. Бағыров — V—VIII сınıфләрдә јазычынын тәрчүмеји-һалығын өјрәдилмәси тәчрүбәсиндән	47
К. Кәримов — Грамматика дәреләриндә шакирдләрин мүстәгиллик вә фәаллығыны ишкишаф етдирмәк тәчрүбәсиндән	49
М. Ә. Әскәров — М. Фүзулинн «Лејли вә Мәчнун» әсәриндәки сәнәткарлык хусусијјәтләринн тәдриси һаггында	54
С. Мәммәдова — I сınıфдә шакирдләрә сәлигәли вә дүзкүн јазы вәрдишини нечә ашылајырам	70
Ә. Ширинов — С. Рүстәмин «Чапајев» ше'ринн кечәркән шакирдләрин вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсини нечә ишкишаф етдирирәм	74
Ј. М. Әлијев — Ч. Мәммәдгулузадә тәрәфиндән ислам дининдәки бајрам вә мәрәсимләрин ифша едилмәси	79
Ј. Әләкбәров — Чәлил Мәммәдгулузадәнин «Чүмһуријјәт» мәгаләси һаггында	89
И. Бајрамов — Рус мәктәбләринн III сınıфиндә Азәрбајчан дилиндән шакирдләрин шифаһи нитгини ишкишаф етдирмәк јоллары Јени китаблар	96 107

Редаксија һеј'әти: А. Абдуллајев (редактор), Ә. Рәмәбов (редактор мұавини), М. А. Асланов, А. Ахундов, Ә. Гарабағлы, Ә. Әфәндизадә вә З. Сәмәдов.

Чапа имзаланмыш 4/Х-1961-чи ил. Кағыз форматы 60×84¹/₁₆=3,50
 кағыз вәрәғи, чап вәрәғи 6,37
 ФГ 15243 Сифарии № 3334 Тираж 5.000

Редаксијанын үнваны: Бақы, Сталин проспекти, һөкүмәт еви.
 X мәртәбә, телефон № 3-13-45
 Вирләшмиш нәшријјат мәтбәәси, Бақы, Сталин проспекти, 137.

